

МВС України
Львівський державний
університет внутрішніх справ

Терлюк І.Я.

Огляд
історії кримінального права
України

Львів
2007

Схвалено й рекомендовано до друку Вченою Радою
ЛьДУВС

(протокол №7 від 30 березня 2007 р.)

Рецензенти:

Кульчицький В.С. - доктор юридичних наук, професор, чл.- кор.
АПНУ

(Львівський Національний університет ім. І.Франка);

Макарчук В.С. - доктор юридичних наук

(Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України).

Терлюк І.Я.

Огляд історії кримінального права України.

Навчальний посібник.- Львів: Ліга-Прес, 2007. – 92 с.

У посібнику в контексті правового аналізу пам'яток вітчизняного права – „Руської правди”, Литовських статутів, „Прав, за якими судиться малоросійський народ”, систематизованих джерел права імперської доби та кодексів радянського періоду - висвітлено процес розвитку головних інститутів кримінально-правового регулювання – поняття злочину, види злочинів, мети й системи покарань - від їх становлення й до радянського періоду вітчизняної історії права.

Особливу увагу приділено кримінально-правовому регулюванню на початкових етапах розвитку державності українського народу - в Києво-руській, Литовсько-руській та козацько-гетьманській державах. Розглянуто особливості розвитку кримінального права у національних українських державних формаціях (1917-1921 рр.) – УНР доби Української Центральної ради, “Української Держави” П.Скоропадського та УНР доби Директорії. Оглядом викладено характерні риси формування й розвитку в Україні радянського кримінального права. Показано основні напрями й проблеми створення кримінального законодавства незалежної України у перше десятиріччя.

Для вчителів історії та основ правознавства, учнів, студентів юридичних спеціальностей та усіх, хто цікавиться питаннями історії держави та права України.

© Терлюк І.Я., 2007

Основні риси кримінального права Києво-руської держави

Процес зародження вітчизняного права тривав впродовж більш як пів тисячоліття - від перших зародків державності у східних слов'ян і принаймні до XI століття. Будучи усним звичаєвим, тогочасне право не знало жодних форм систематизації, а тим більше поділу на галузі. Проте для державотворення східних слов'ян як, зрештою, й інших народів, характерна помічена закономірність: чим більш ранні стадії формування державності, тим більш повно у праві виражений кримінальний аспект (Т.Кашаніна). Домінування кримінально-правових норм на початкових етапах розвитку державності має причинно-наслідковий зв'язок із обставинами появи права як системи норм. Останнє формувалося спочатку внаслідок необхідності забезпечення захисту соціальних колективів (родів, общин, сімей), а згодом - охорони носіїв встановленої влади.

Українське кримінальне право "виростало" із звичаю та практики правового вирішення конфліктів. Зразки найдавніших кримінально-правових норм предків сучасних українців знаходимо у текстах русько-візантійських договорів X століття, які дають уявлення про кримінально-правове регулювання в епоху до "Руської правди". Тогочасне кримінальне право мало виражений релігійний характер: злочин вважався різновидом гріха, а покарання священним обов'язком племені. Згодом кримінальні норми запозичувалися Руссю із візантійських правових збірників (головним чином, "Закон соудний людьмъ" та "Книга законня"), зміст яких певним впливом позначається на розвитку києво-руського законодавства. Зокрема, норми, що містяться у першому документі свідчать про нього як про кодекс кримінального права, з характерною особливою суворістю кримінальної репресії. Кримінально-правові норми продукувалися в ході законодавчої діяльності

київських князів (княжі та церковні устави) також значною мірою під впливом візантійської правової традиції та місцевих звичаєво-правових норм.

У сучасній науці історії держави і права України утвердилася думка про те, що в цілому розвиток права на Русі здійснювався у напрямку створення норм, які поширювали чи змінювали звичаєві традиції і за своєю формою мало чим від них відрізнялися. Яскравий приклад цьому – “Руська правда”. Як перший відомий нам кодифікований збірник давньоруських юридичних норм вона найповніше зберегла давні положення звичаєвого права Русі-України, і може служити, за висловом М.Чубатого, “підручником для вивчення руського права”. Зокрема, “Руська правда” містить багато статей, які свідчать про достатньо високий рівень розвитку у Київській Русі кримінально-правового регулювання.

Об’єктами посягання злочину були *особа й майно*. *Об’єктивна сторона злочину* розпадалася на дві стадії: замах на злочин (наприклад, покаранню підлягала особа, яка погрозувала мечем хоча і не вдарила) і закінчений злочин. Закон знав поняття співучасті, і вимагав покарання усіх винних у злочині. Проте “Руська правда” ще не розглядає ступінь участі кожного зі співучасників злочинного діяння (намовник, виконавець і таке інше). За законом, у Києво-руській державі вже існує уявлення про перевищення меж необхідної оборони (зłodія, впійманого на місці злочину можна вбити лише у випадку опору з його боку; якщо зłodія вбили після його затримання, коли безпосередня небезпека в його діях відпала, то винні у цьому випадку мали платити виру).

Суб’єктами злочину були лише фізичні особи, включно з холопами (рабами). Поняття юридичної особи закон цієї доби ще не знає. Законодавець нічого не говорив про віковий ценз для суб’єктів злочину. *Суб’єктивна сторона* включала в себе умисел та необережність. Мотиви злочину і початкова провина проступали не чітко. Попри те

тодішня правова дійсність знає пом'якшуючі та обтяжуючі обставини у трактуванні провини. До пом'якшуючих обставин закон відносить злочини, вчинені у стані сп'яніння ("во п'ру"), до обтяжуючих - корисний умисел. Законодавець знав також поняття рецидиву, повторності злочину (напр., у випадку конокрадства). Обтяжувало покарання й здійснення злочину одночасно декількома особами. У цьому випадку норми "Руської правди" відобразили прагнення князівської влади суворіше карати колективне "буйство", запобігаючи у зародку можливим повстанням.

На визначення кваліфікації злочинів суттєво вплинула та обставина, що "Руська правда" була кодексом приватного права - усі її суб'єкти були фізичними особами.

Види злочинів. Найпоширенішим видом злочинів були *злочини проти особи*. Серед таких розрізняють злочини проти життя - вбивство (навмисне, ненавмисне), тілесної недоторканості, честі й свободи особи.

Особливо великі штрафи накладалися за причинене каліцтво. Наприклад, за "Правдою Ярослава" штраф у три гривни встановлювався за завдану втрату пальця, за втрату руки - 40 гривен. Це має своє пояснення. Адже каліцтво, яке робило людину частково або повністю непрацездатною і фізично неповноцінною, призводило до громадянської смерті: *по-перше* вона не могла особисто помститися кривдникові, а *по-друге*, ставала тягарем для родини, яка прагнула позбутися її. Високий рівень штрафу за каліцтво деякі вчені (Н.Пікулик) пояснюють саме тенденцією зміни моралі - каліка підпадав під захист церкви або князя.

Вільним людям чи князівським слугам закон гарантував охорону честі й гідності. "Руська правда" особливу увагу надавала охороні феодалної честі. За образу честі ("за обиду") Коротка редакція передбачала високі штрафи (12 гривен). Це у чотири рази більше, ніж за дрібне каліцтво чи за побої, або більш як у два рази більше, ніж за вбивство княжого рядовича, смерда чи холопа. Такі

”обиди” виявлялися, наприклад, у погрозі мечем, у вириванні вусів або бороди (що принижувало гідність людини). Назагал, словесна образа не каралася. Проте лайка на адресу жінки належала до тих діянь, що караються згідно церковних уставів.

Злочини проти держави як такі ”Руською правдою” не були передбачені. Особа самого князя як об’єкта злочинного посягання розглядалась в якості фізичної особи, яка від інших відрізнялася більш високим становищем і привілеями. Тому посягання на князівську владу (повстання, порушення васальної вірності) можемо вважати злочином проти держави.

Злочин проти релігії та церкви (чарівництво, т.зв. “волхування” або здійснення язичницьких обрядів, крадіжка предметів культу, пограбування могил тощо) каралися лише за постановами церковних уставів і були обумовлені привілейованим становищем церкви.

Значне місце також відводилось *злочинам проти сім’ї та моралі*, під якими в Київській Русі розуміли полігамію, зґвалтування, подружню зраду, укладання шлюбу між близькими родичами, народження позашлюбної дитини тощо.

Серед *майнових злочинів* розрізняли крадіжку (татьба), розбій (пограбування), привласнення загублених речей або втікача-невільника, позаправове користування чужими речами, зловмисне пошкодження чужої речі, підпал й деякі інші.

Система покарань. Головна мета покарання за ”Руською правдою” полягала у відшкодуванні завданої шкоди (матеріальної чи моральної) та поповненні княжої скарбниці. Власне така мета і зумовлювала систему покарань. Вона була досить простою, хоча і пройшла певну еволюцію.

У ”Руській правді” *смертна кара* не згадується. Однак на практиці в Київській державі вдавалися до застосування смертної кари, посилаючись при цьому на церковні устави.

Вважають, що князь Володимир Великий смертну кару увів під впливом грецького духовенства, а згодом він же її скасував, замінивши грошовим покаранням. Однак після Володимира в історії Київської Русі маємо чимало прикладів, коли київські великі князі вдавалися до страти винних у повстаннях проти них (наприклад, Ізяслав у 1068 році влаштував масову смертну кару 70-ти повстанцям). Окрім того, існувала своєрідна “відкладена” смерть для бідних. Зокрема, той, хто самостійно чи за допомогою родичів, громади не міг сплатити виру мусив жити у борговій ямі (реальній) до своєї смерті.

Найбільш консервативними у “Руській правді” є покарання за злочини проти особи. Законодавець тут передусім керувався старими звичаєвими нормами, що видно з першої статті Короткої редакції, де йдеться про **кровну помсту** як вид покарання. Своїми коріннями помста сягає родового ладу, де вона була інститутом судочинства і морально-етичною нормою. Механізм реалізації цього інституту засновувався на принципі *таліону* - скривджений рід вимагав страти рівноцінного представника з роду вбивці (“око-за-око, зуб-за-зуб”). Кровна помста була спрямована не стільки проти вбивці, скільки проти його сім’ї. Ярослав у своїй “Правді” обмежив коло найближчих родичів убитого, які мали право мстити. Установлена ним норма не змушувала до помсти і давала змогу близьким покривдженого прийняти викуп. У цьому, як зазначають, була також меркантильна причина – якщо таких родичів у жертви не виявилось, то вбивця платив штраф (виру) на користь держави. Крім того, помста дозволялася лише при повному доведенні злочину. У другій половині XI ст. Ярославичі помсту як вид покарання скасували взагалі. Її остаточно замінили грошові штрафи. У цьому акті дослідники (В.Яременко) вбачають один з елементів гуманізму й демократизму руського права. Для порівняння – європейські народи ще кілька віків дотримувалися кровної

помсти. В Німеччині, зокрема, її заборонили лише 1495 року.

Найтяжче з усіх відомих давньоруському праву покарань – “*поток і розграбування*”. Згідно з “Руською правдою”, такому покаранню підлягали ті, що зайнялися розбоєм “*без всякої сварки*” (тобто без особистої образи), конокради й палії. Для середньовічного суспільства це справді були найбільш небезпечні діяння, які об'єктивно були направлені проти багатьох людей, а значить, і проти суспільного інтересу. Такі особливо небезпечні (кажучи сьогоднішньою мовою) злочинці видавалися князеві з конфіскацією усього майна, і їх чекало вигнання (за С.Юшковим) або рабство, якщо не вистачало майна на покриття (за Я.Падохом).

Усі інші покарання у Київській державі мали грошовий характер (штрафи). Будь-яке грошове покарання складалося з двох частин: одна вносилася на користь князя (держави), а інша, як компенсація за причинені збитки - потерпілому. Найтяжчим із грошових покарань вважалася *вира* або віра. Вона присуджувалася за вбивство чи смертельні ушкодження. За пом'якшуючих обставин виру злочинцеві допомагала сплатити громада (*дика вира*). Щоправда, вважають (Л.Кушинська), що дику або *повиальну* виру, яка була відображенням давньої звичаєвої норми кругової поруки громади, здійснювали з верви, до якої належав злочинець, якщо остання відмовлялась його видати князеві. Одночасно із стягуванням вири родичі вбитого отримували від убивці так звану *головщину* (компенсацію), тобто своєрідну плату за голову в знак примирення. Розмір головщини встановлювався за домовленістю. За менш важливі злочини на користь князя стягувався штраф – *продажа*, а потерпілий як винагороду отримував так званий *урок*.

Провина. “Руська правда” свідчить про високий рівень тогочасної правової свідомості. Вона постійно має на увазі суб'єктивну сторону злочину - ставить питання про

провину. Мотиви вбивства розрізняли, виходячи з особистих спонукань та зовнішніх обставин — убивство у змові або на бенкеті. Причому зазначалося, у яких випадках, за які вбивства відповідав сам злочинець, а коли відповідальність поширювалась на цілу громаду. Відповідальність на громаду поширювалась у двох випадках — коли вона не знаходила вбивцю, або коли, знаючи вбивцю, дала можливість йому втекти (С.Юшков). Так, якщо вбивство здійснене в результаті сварки чи сп'яніння (*"во піру"*), то кримінальний штраф винний платив разом із громадою (общиною). Якщо ж злочинець *"став на розбій"*, тобто перетворився у професійного грабіжника і під час грабунку кого-небудь вбив, то громада не тільки не повинна була допомагати йому в сплаті вири, але зобов'язана була видати князю разом з дружиною й дітьми на *"поток і пограбування"*. Крадіжка коня каралася *"продажею"* у три гривни. Якщо ж украдений кінь був навмисне (*"накощами"*) зарізаний, то належало сплатити 12 гривень *"продажі"*. Професійний конокрад (коневи́й тать) видавався князю на *"поток і пограбування"*. Убивство нічного злодія, захопленого на місці злочину, не каралося. Якщо ж він був уже зв'язаний, то за його вбивство карали убивць, тобто потерпілих від крадіжки.

Норми *"Руської правди"* захищали життя будь-якої людини. Але штрафи - вири, які призначалися за вбивство, різнилися в залежності від соціального становища убитого: 80 гривень за вищих князівських слуг; 40 гривень за боярських слуг, за вільних *"мужів"* і купців; 12 і 5 гривень за смерда, закупа або раба-холопа. Проте в будь-якому випадку виплатити таку суму в сріблі для селянина було, або взагалі неможливо, або ж призводило до його розорення. Захищалося навіть життя ізгоя (людини, що втратила зв'язок із своєю общиною і була позбавлена засобів для існування). У цьому був не лише вияв християнської заповіді *"не убий!"*, але й особистий князівський інтерес: ізгої охоче йшли в слуги і в молодшу

дружину до князів. Охоронялося “Руською правдою” (проте лише у пізніших редакціях) і життя жінок: за вбивство жінки сплачувався половинний штраф (пів вири).

Статті “Руської правди” гарантували людині охорону її майна. Причому на особливому становищі було майно князя. До діянь, що караються, відносились: викрадення чужого майна, недозволене користування чужою худобою (головним чином, це стосувалось бойових і їздових коней), навмисне знищення чужого майна. Штрафи за це призначалися пропорційно приблизній вартості вкраденого або пошкодженого. Землевласникам і землеробам гарантувалася охорона угідь і орного наділу: знищення межі або інших знаків на дереві, на борті розцінювалося як серйозний злочин і каралося штрафом у 12 гривень.

Отже, кримінальне право в Київській Русі, яке за влучним спостереженням М.Грушевського відверто превалювало (у тому числі за ступенем розробленості його норм) над усіма іншими галузями права, мало достатньо високий рівень розвитку. Злочин визначався не як порушення закону чи князівської волі, а як “обида”, тобто спричинення матеріальної чи моральної шкоди особі чи групі осіб. Види покарання пов’язувалися з намірами злочинця та пройшли історичний розвиток від помсти до можливості грошового викупу, або застосування кримінального покарання. Усі види покарання у своєму комплексі підтримували правопорядок і мирне співіснування членів суспільства, поєднували завдання матеріального відшкодування шкоди потерпілому, а також йшли на утримання князівської влади.

Основні риси кримінального права Литовсько-руської держави

Про розвиток кримінально-правових норм Великого князівства Литовського (ВКЛ), в складі якого свого часу перебувала більша частина українських земель, дають уявлення три (редакції) Литовських Статутів. Їх укладення в

XVI ст. вважають найбільшим здобутком у процесі систематизації права українського середньовіччя. Дослідники (В.Пічета, Й.Юхо) зазначають, що при підготовці, наприклад, “Старого” статуту 1529 р. (його вважають першим у Європі систематизованим зводом законів різних галузей права), було уперше вирішено ряд винятково складних теоретичних і практичних питань. Серед яких - розмежування норм права за окремими галузями, розташування їх у визначеній системі, уведення багатьох нових положень, що раніше були невідомі праву Великого князівства Литовського.

Поняття злочину у праві Литовсько-руської держави зазнавало трансформації. На етапах панування звичаєвого права злочин розумівся як заподіяння *шкоди*, згодом (із другої половини XV ст.) трактувався як *проступок*. Для позначення злочину також використовувалася неоднакова термінологія. Залежно від характеру і наслідків злочинних дій, злочини проти здоров'я, особистої й майнової недоторканності називалися *гвалтом*, *кривдою*, *лиходійством*, *шкодою*; проти державної влади - *“ображення маєстату господарського”*. Протиправний суспільно-небезпечний характер діянь відтінявся термінами: *“виступ із права”*, *“злодійство”*, *“провина”*.

Суб'єктом злочину могли бути як окремі особи, винні у вчиненні злочину, (тільки люди: за шкоду, заподіяну тваринами, відповідав їхній господар), так і групи осіб, відповідальні за чужу провину. Колективна відповідальність групи осіб (сім'я, село, волость, місто) широко застосовувалася за державні, антифеодальні та релігійні злочини.

Від кримінальної відповідальності звільнялися божевільні (“шалені”), а також особи, які не досягли визначеного законом віку. За Судебником 1468 р. не підлягали покаранню за крадіжку діти до семи років. За Статутом 1566 р. кримінальна відповідальність наступала після 14 років, а за Статутом 1588 р. - після 16 років.

Види злочинів за Литовськими Статутами *поділялись в залежності від об'єктів злочинного посягання та способу порушення справ у суді. У першому випадку злочинні дії можна поділити на такі основні групи: 1) державні ("ображення маєстату господарського"); 2) проти порядку управління й правосуддя; 3) військові; 4) проти релігії й церкви; 5) проти моралі; 6) проти життя, здоров'я й честі людей; 7) майнові; 8) злочини слуг і феодално-залежних людей проти феодалів. Самостійним видом злочину вважалося переховування засуджених.*

За способом порушення справ у суді всі делікти можна поділити на три види: 1) злочини, справи за якими порушувалися представниками державної влади, незалежно від волі потерпілого. У порядку державного звинувачення порушувалися справи передовсім по злочинах державних, проти порядку управління й правосуддя. 2) Злочини в справах приватного звинувачення склали найбільшу групу. Сюди відносилися майже усі справи по злочинах проти особи, майнових і значна кількість справ по інших злочинах. По злочинах приватного звинувачення, навіть по найбільш небезпечним, допускалося примирення обвинувача із злочинцем, присудження штрафів на користь потерпілого, одержання потерпілим (обвинувачем) визначеної винагороди від злочинця. Усе це значною мірою наближало кримінальні справи до цивільних. 3) Злочини в справах змішаного звинувачення, за якими обвинувачами могли виступати як посадові особи державного апарату, так і окремі громадяни, були найбільш нечисленною категорією судових справ змішаного звинувачення. До них відносилися частина справ по злочинах державних і проти порядку управління, а також справи про вбивство дружини чоловіком або навпаки, вбивство дітьми батьків або батьками дітей.

Провина. До видання Третього статуту розмежування між умислом і необережністю в провині не проводилось. Якщо у діях особи не було умислу чи необережності, то

кримінальне покарання не застосовувалося. У ряді випадків виявлена необережність тягла за собою не кримінальну відповідальність, а зобов'язання виплатити *головщину* (компенсацію за смерть) сім'ї убитого.

Для правильного визначення провини суд зобов'язаний був установлювати *причинний зв'язок між дією винної особи й результатом*, що наступив. Наприклад, особа вважалася винною у вбивстві в тому випадку, якщо потерпілий помер від ран через нетривалий час. Але якщо потерпілий протягом 24 днів після побоїв ходив "по корчмах і гостях", а потім помер, хоча б і від тих ран, то підсудний вважався винним тільки в нанесенні ран, але не у вбивстві. Тим самим заперечувався причинний зв'язок між побиттям і смертю.

Обставинами, що звільняють від кримінальної відповідальності виступали *необхідна оборона і крайня необхідність*. Право на необхідну оборону визнавалося за будь-якою особою, яка зазнала нападу. Для звільнення від покарання досить було довести, що потерпілий першим почав агресивні дії. Не несли покарання й посадові особи, які вбили злочинця при вчинені ним опору. Покарання не передбачала дія, вчинена за умов крайньої необхідності. Наприклад, тяжким злочином вважалися здача ворогу замку й капітуляція гарнізону, але здача замку у зв'язку з голодом розглядалася як дія, вчинена при крайній необхідності, і не тягла за собою покарання.

У Другому статуті було зроблено першу спробу сформулювати *презумпцію невинності*. Судам у випадку висунення сумнівних звинувачень рекомендувалося бути більше схильним до виправдання, ніж до покарання.

При кримінально-правовому регулюванні на українських землях ВКЛ чітко розрізнялися як стадії злочинної діяльності - *намір, підготовка до злочину й замахи*. Такі діяння були караними тільки у випадках, передбачених законом. Так, підготовка до заколоту й змови проти князя каралася як закінчений злочин. Поява у суді зі

зброєю каралася штрафом. Так само штрафом й позбавленням волі на шість тижнів каралися удар або спроба удару кого-небудь рукою в залі суду. Намір, висловлений у вигляді погрози підпалити майно або вбити кого-небудь, тягнув за собою обов'язок того, хто привселюдно погрожував, перед посадовими особами відмовитись від цього, і представити поручителів. Якщо ж після погрози в потерпілого було вчинено підпал чи вбивство, то відповідав за це той, хто погрожував.

Співучасть розрізняли *просту*, при якій усі співучасники були виконавцями злочину, і *складну*, при якій одні діяли як підбурювачі, інші - як виконавці, а треті - як помічники. Особи, діяльність яких не перебувала в причинному зв'язку зі злочинним результатом (причетність), але які знали про злочин, як правило, не підлягали кримінальній відповідальності, хоча могли нести майнову відповідальність. Наприклад, майно членів сім'ї державного злочинця, які знали про зраду глави сім'ї, могло бути конфісковане. Першою спробою визначення міри покарання в залежності від ступеня участі особи у вчиненні злочину було зроблено у Статуті 1529 року.

Покарання у праві цієї доби позначалося декількома термінами. "*Кара*", "*казнь*" і *стосувалися* усіх видів покарань. Терміном "*провина*" позначалися в основному майнові покарання і тюремне ув'язнення, а "*покутою*" - тілесні та ганблячі покарання.

Основними цілями покарання були: **1)** залякування (Передбачалося, що за допомогою залякування жорстокими покараннями можна було утримати від учинення злочинів або навіть виправити злочинця). **2)** Відшкодування заподіяної шкоди й створення майнових вигод потерпілому за рахунок злочинця або його близьких. **3)** Заподіяння шкоди (страждань) злочинцю – відплата (здійснювалася з огляду на станову належність як потерпілого, так і злочинця. При рівному становищі їх у суспільстві - за принципом "*око - за - око, зуб - за - зуб*").

При призначенні покарань особливо наочно виявлявся характер феодального кримінального права як *права-привілею*. Так, якщо шляхтич з умисно наніс рани або заподіяв каліцтво іншому шляхтичу, то він міг бути присуджений до таких само ушкоджень і каліцтв за принципом "око – за - око, зуб – за – зуб". Якщо ж шляхтич наніс побої або каліцтво простій людині, то присуджувалася лише виплата штрафу (нав'язка). Якщо проста людина поранила або побила шляхтича, то каралася відсіканням руки, а у випадку завдання каліцтва підлягала страті. Слуга, який поранив пана, підлягав страті, а той, що підняв руку на пана, карався відсіканням руки.

Питання про покарання осіб, які винні в убивстві шляхтича або простої людини, в залежності від класової й станової належності як потерпілого, так і злочинця вирішувалось неоднаково. Якщо шляхтича убило декількох шляхтичів, і усі вони були визнані винними, то смертній карі підлягав лише один, на вибір обвинувача, а інші притягалися до тюремного ув'язнення і виплати головщини. При вбивстві шляхтича простими людьми страті підлягали усі, скільки б їх ні було; і тільки у випадку вбивства шляхтича у бійці кількість простих людей, що підлягають смертній карі, обмежувалася трьома особами.

Прогресивним явищем у розвитку кримінального права стало уведення кримінальної відповідальності шляхтича за вбивство простої людини. Однак процесуальний порядок установлення провини шляхтича при такому злочині був настільки ускладнений, що довести його винність найчастіше було неможливо.

Кримінальне право доби Литовських статутів знало різні види покарань. Найбільш поширеними були *майнові покарання*, що застосовувалися як *основні* чи *додаткові*. Майнові покарання полягали у визначенні грошових сум у кратному відношенні до завданого злочином збитку (найчастіше - в подвійному розмірі) або у вигляді конфіскації майна злочинця. *Конфіскація* також була

самостійним видом покарання, і застосовувалася до тієї шляхти, що ухилялася від виконання військової повинності. Конфіскацією маєтку каралися неявка до місця збору війська, самовільне залишення військового табору, втеча з поля бою.

Смертна кара могла бути простою і кваліфікованою. Простою стратою вважалося повішення. Як кваліфіковані (мученицькі) види смертної кари застосовувалися: четвертування, спалення, насадження на кіл, утоплення. *Тілесні покарання* прийнято поділяти на калічницькі та болісні. При застосуванні калічницьких покарань засудженому завдавалося непоправне ушкодження тіла: відрубувалася рука, вухо, ніс або інший орган. Такі покарання мали служити залякуванням для інших, а також назавжди накладали своєрідне тавро на засудженого, попереджаючи усіх про його колишню злочинну діяльність. До болісних покарань відносилися побиття батогами або різками. Воно могло відбуватися біля ганебного стовпа. Кількість ударів законом і судом не визначалася. Тілесні покарання застосовувались в основному до простих людей. Шляхтич, що побував у руках ката, втрачав своє шляхетство. *Тюремне ув'язнення* спочатку застосовувалося як тимчасове затримання злочинця до суду. Але, починаючи з XVI ст., воно вже існувало як основне або додаткове покарання. За Литовськими статутами, тюремне ув'язнення застосовувалося на термін не більше одного року і шести тижнів. *Вигнання й оголошення поза законом* застосовувалося в основному щодо злочинців-феодалів, якщо вони обвинувачувалися у злочині, за який передбачена смертна кара. *Оголошення особи вигнаною (виволання)* здійснювалося через акт, що видавався державною канцелярією. Якщо вигнаний упродовж одного року і шести тижнів не був у суді, то визнавався "вічним виволанцем", а його дружина вважалася вдовою, діти сиротами, маєток переходив спадкоємцям. Усім людям під страхом смертної кари заборонялося переховувати його чи

навіть спілкуватися з ним. Убивство виволанця не каралося. У випадку затримання, виволанець підлягав негайній страті. Додатковим покаранням для шляхти було *позбавлення честі*. Прості люди не підлягали цьому покаранню, оскільки вважалося, що вони честю не володіють. Позбавлення честі означало втрату шляхетської гідності. Позбавлялися честі особи, які ухилялися від виконання військової повинності, виволанці (вигнанці), злочинці, засуджені до страти, але помилувані, а також інші злочинці, що побували в руках ката. *Покаяння* як вид покарання полягало у зобов'язанні засудженого привселюдно в церкві або костьолі, стоячи на піднятому місці, чотири рази в рік оголошувати людям про свій злочин.

Відзначаючи жорстокість покарань феодального права на українських землях того часу, вчені (В.Пічета, Й.Юхо) звертають увагу на те, що в порівнянні з правом інших європейських держав того часу воно було більш гуманним. Ідеї гуманізму позначилися у неприйнятті смертної кари щодо вагітних жінок, дітей і підлітків до 16 років, встановленні кримінальної відповідальності шляхтича за вбивство простої людини, відсутності таврування злочинців, більш високій відповідальності за злочини проти жінок, порівняно невеликих термінах тюремного ув'язнення.

Отже, поняття злочину у праві Литовсько-руської держави зазнавало трансформації. На етапах панування звичаєвого права злочин розумівся як заподіяння шкоди, згодом (із другої половини XV ст.) трактувався як проступок. Суб'єктом злочину могли бути як окремі особи, винні у вчиненні злочину, так і групи осіб, відповідальні за чужу провину. Від кримінальної відповідальності звільнялися божевільні й особи, які не досягли визначеного законом віку. Якщо у діях особи не було умислу чи необережності, то кримінальне покарання не застосовувалося. Обставинами, що звільняли від кримінальної відповідальності були необхідна оборона і

крайня необхідність. Було зроблено першу спробу сформулювати презумпцію невинності (1566). Чітко розрізнялися як стадії злочинної діяльності намір, підготовка до злочину й замах. Види злочинів поділялись в залежності від об'єктів злочинного посягання та способу порушення справ у суді. Основними цілями покарання були залякування, відшкодування заподіяної шкоди, відплата. Питання про покарання осіб, які винні в убивстві, вирішувалося неоднаково – у залежності від класової й станової належності як потерпілого, так і злочинця.

Особливості кримінально- правового регулювання в українському середньовічному місті

Міське право (право міського самоврядування або магдебурзьке), початки якого на західноукраїнських теренах сягають першої половини XIV ст., починає швидко поширюватися і в литовсько-руських землях після першої унії Польщі з Литвою (1385). Його поширення сприяло тому, що з XV ст. мешканці міст виділяються в особливий стан, за яким закріпився термін "міщани". Як уже згадувалося, в усіх містах, де міщани одержали грамоти на магдебурзьке право, вони звільнялися від влади і суду воєвод, старост та інших посадових осіб державного управління; не повинні були відповідати перед ними, хто і, за що б на них не скаржився. Жителі міст звільнялися від обов'язку нести військову повинність, з'являлись на посполите рушення. Вони зобов'язувались лише постачати обоз для війська. В містах улаштовувався власний суд. Владні повноваження щодо міщан передавалися в руки міського вайта, бурмистрів, радців (радників) і лавників (засідателів). Проте, виділившись у відособлені міські корпорації й отримавши грамоти на магдебурзьке право, українські міщани, на думку окремих учених (Ю.Гошко), продовжували керуватися у повсякденному житті місцевим звичаєвим правом.

Джерела магдебурзького права міст Східної Європи походили з німецьких земель. Основою для побудови громадського і кримінального законодавства, судоустрою і судочинства в середньовічній Німеччині, а згодом і міст Польщі й Литви було декілька збірників правових норм – “Саксонське дзеркало”, “Вейхбільд”, “Ландрехт”. Усі вони укладені впродовж XIII – початку XIV століття. Найсприятливішим для розповсюдження магдебурзького права в українських містах було XVI століття. У 1506 році виходить статут *Лаского*, в якому міститься латинський переклад Ландрехта й Вейхбільда. У 1531 році з’являється судове керівництво *Іоана Тухолінського*, що містило в собі головні норми цивільного й процесуального права. 1535 року вийшла тритомна праця *Миколая Яскера* (фактично польський переклад згаданих “Вейхбільда”, “Ландрехта”). З 1558 р. з’являється ряд праць *Бартоломея Гроїцького* по магдебурзькому праву, а у 1581 р. – дві великі праці *Павла Щербича*. Найбільше уваги у збірниках магдебурзького права було приділено врегулюванню кримінально-правових відносин. Під злочинами розуміли діяння, що характеризувалися такими ознаками, як: протиправність, суспільна небезпека, караність, шкода. “Саксонське дзеркало” усі злочини поділяло на два види: 1) публічні, за вчинення яких передбачалось покарання у вигляді смертної кари чи каліцтва; 2) приватні - особа могла бути покарана шляхом завдання легких тілесних ушкоджень чи сплатою певної грошової суми потерпілому й суду.

Серед публічних злочинів чільне місце займають делікти проти віри та релігії: богохульство, еретицтво, чаклунство. За вчинення подібних злочинів передбачалася смертна кара через спалення. Магдебурзьке право виділяло злочини проти життя: убивство, розбій, вбивство матерями новонароджених дітей, самогубство. Б.Гроїцький виділяв три види вбивств: убивство з корисливих мотивів, вбивство з ненависті, вбивство в стані необхідної оборони, випадкове вбивство. За “Саксонським дзеркалом”, умисне вбивство

каралося смертною карою через відрубання голови, поєднане з відрубанням руки.

Злочини проти здоров'я поділялися на ушкодження та побої. Магдебурзьке право розрізняло тяжкі та легкі ушкодження. До першої групи належали умисні тяжкі тілесні ушкодження - покалічення, що спричиняли втрату органів, порушення їхніх функцій, душевну хворобу чи інший розлад здоров'я, що непомітні для людського ока, а до другої - кровотечі, гулі, синці. М.Яскер легкі покалічення розділяв на два види: неглибокі, що не охоплюють великої частини тіла, та такі, що займають значну його поверхню. Побоями вважали завдання ударів, що не спричиняють глибоких чи кривавих ран. Побиття дитини (навіть не рідної) не було кримінально караним, якщо звинувачений довів, що вчинок пов'язаний з проступком дитини.

Тогочасне законодавство велику увагу приділяло злочинам проти власності, які об'єднувалися під назвою "крадіжка". З XIII ст., крім крадіжки (таємне заволодіння чужою річчю), почали виділяти грабунок (відкрите привласнення чужої речі), розбій (грабіж із застосуванням насильства).

Розглядаючи справи за звинуваченням у крадіжці, для визначення виду покарання брали до уваги: чи злочин був учинений під примусом, чи з власної волі, уперше чи повторно; вартість викраденого; добровільне зізнання й розкаяння у вчиненому; групою осіб за попередньою змовою чи одноособово. Неповнолітні особи у віці до 14 років та особи, які вчинили дрібну крадіжку через голод, звільнялися від кримінальної відповідальності.

Магдебурзьке право значну увагу приділяло захисту людської честі й свободи та норм моралі. Зокрема, дозволяло вчиняти самосуд чоловікам, якщо вони заставали дружину на місці зради - тоді коханця можна було "поранити чи навіть вбити". Особливо гостро мали каратися випадки співжиття без одруження: як чоловіків, так і жінок — "горлом карати".

Сфера кримінально-правового регулювання у звичаєвому

“козацькому” праві Запорозької Січі

Система норм кримінально-правового характеру у звичаєвому “козацькому” праві Запорозької Січі мала публічний характер, захищала внутрішній порядок Запорозької Січі від злочинців, сприяла встановленню суворої дисципліни і субординації у Війську Запорозькому.

У звичаєвому праві запорозьких козаків злочином вважалася шкода, заподіяна життю, здоров'ю, майну, честі особи або всьому запорозькому товариству. Злочини розподілялися на навмисні, вчинені з необережності та випадково. Суб'єктом злочину могли бути особи старші 16-ти років. Характерною особливістю було те, що психічно хворі не звільнялися від кримінальної відповідальності, хоча суд враховував їхній стан як обставину, що пом'якшувала вину.

Козацьке право передбачало досить широкий перелік злочинів, які, в залежності від об'єкта злочину умовно поділяють (І.Грозовський) на декілька видів: *військові* (порушення правил несення служби, дезертирство, ухилення від служби); *службові* (казнокрадство, перевищення службових повноважень і зловживання службовим становищем); *проти порядку управління і суду* (непокора адміністрації, фальшивомонетництво, підроблення печаток і документів, лжеприсяга й лжесвідчення у суді); *проти особи* (убивство, завдання каліцтва, ран чи побоїв, образа); *проти власності* (крадіжка, пограбування, приховування краденої речі, знищення чужого майна); *проти моралі* (“зганьблення жінки не по пристойності”, перелюбство або зв'язок з жінкою на Січі, приведення на Січ жінки).

Найбільшого розвитку сфера кримінально-правового регулювання у звичаєвому “козацькому” праві Запорозької

Січі дістала, зокрема, у нормах, що встановлювали відповідальність за злочини.

Мета покарання полягала у відплаті й відшкодуванні збитків, та у залякуванні. Широко застосовувались публічні види покарань. Покарання мали виключно публічний характер. Вироки виносилися й виконувалися на площі привселюдно. Це робилося з двох причин: *по-перше*, вважалося, що публічне покарання було пересторогою для інших козаків утриматися від злочинних дій; *по-друге*, велика роль у справі винесення вироку та його виконання належала козацькій громаді. Для звичаєвого права запорозьких козаків було характерне встановлення виду покарання без визначення його міри. Воно відзначалося значною суворістю. Широко застосовувалася смертна кара, сфера застосування якої (за І.Грозовським) була досить близькою до визначеної Статутами Великого князівства Литовського. Щоправда, із часом застосування смертної кари звужується.

Смертну кару, що поділялася на *просту* й *кваліфіковану*, здійснювали шляхом *закопування* у землю (за вбивство товариша), *повішення*, *посадження на гостру палю*, *утоплення* й *забивання біля ганебного стовпа* киями. Зокрема, останньому покаранню, яке виконувалося найчастіше, піддавали злодіїв, переховувачів краденого, боржників, осіб, що дозволяли собі перелюбство, вчинили бійку або насильство. Беручи до уваги наявність у злочинця на утриманні малолітніх дітей, дружини, смертну кару іноді замінювали побиттям киями.

Переважно досить суворими були тілесні покарання, які в залежності від мети поділялися на *болючі* (побиття киями) і *калічицькі* (відсікання носа, вух, кінцівок, таврування). За крадіжку, заподіяння тілесних ушкоджень часто *карали покаліченням* - ламали руку або ногу. *Ув'язнення* як вид покарання застосовувалось тільки як тимчасовий захід, до остаточного розслідування справи або ж до виконання смертного вироку. За дрібні провини

застосовувалось *прив'язування* чи *приковування до ганебного стовпа*. Проте, у будь-якому випадку за наявності достатніх пом'якшуючих підстав злочинця могли відпустити на поруки близьких. Останні зобов'язувалися в разі повторного порушення закону спіймати злочинця, і доставити його на Січ.

Основні риси кримінального права України-Гетьманщини

Правова система Гетьманської України, що ґрунтувалася на численних джерелах, з одного боку, обумовлювала відносну автономію її правового укладу, а з другого, - містила у собі багато внутрішніх протиріч, а, отже, прогалин у регулюванні суспільних відносин й інших недоліків. Це викликало необхідність систематизації існуючого в Україні права. Впродовж XVIII ст. було здійснено кілька спроб кодифікації права козацької України. Найвідомішою з кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були *“Права, по котрым судится малоросийский народ”* (1743). Цей кодекс вважають визначною пам'яткою кодифікації законів Східної Європи і, звичайно, першорядним джерелом для вивчення історії українського права взагалі й кримінального зокрема.

Важливою рисою кримінального права Гетьманщини був його приватноправовий характер. Переслідування злочину, навіть тяжкого, було в основному приватною справою. Суд карав злочинця залежно від волі потерпілого, а при відсутності останнього - від вимог його родичів, хоча з плином часу щораз сильніше проявлялася ініціатива самих судів у розслідуванні злочинів. У випадках неясності закону й сумніву щодо його точного значення суд більше схилявся до виправдання, ніж до обвинувачення; при сумнівах щодо застосування покарання суд вибирав найлегше покарання, а при виконанні покарання - виявляв більше м'якості, ніж суворості.

У Гетьманщині поняття злочину носило позастановий характер. Під злочином розумілися усі дії, що спричиняли шкоду і завдавали збитків як окремій особі, так і державі. У поглядах на злочин і покарання виходили з релігійних догм: злочин трактувався як непослух і відступ від Божих законів, а тому покарання розумілося як відплата за гріх перед Богом.

Суб'єктами злочину визнавалися особи, що досягли 16-ти річного віку. Найбільш чітко оформилися в законодавстві форми провини. Наприклад, хоча й не звільняло від відповідальності психічне захворювання, але воно враховувалося судом як обставина, що пом'якшувала провину. Натомість, вчинення злочину у нетверезому стані тільки обтяжувало провину (окрім випадків намовляння на злочин п'яною іншою особою). За полегшуючі обставини при визначенні міри покарання судом вважалися: голод, неусвідомлення кримінального діяння внаслідок неповноліття. За цілий ряд вчинків, спрямованих на навмисне чи ненавмисне ушкодження чужого майна (покалічення й убивство коней, худоби, домашніх і мисливських собак, свійської птиці тощо), суд призначає в більшості випадків цивільну, а не кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду.

Покарання (екзекуція) поділялися на кілька видів. Найпоширенішим видом покарання була *смертна кара*. Страта застосовувалася до всіх без винятку, незважаючи на станову приналежність і службове становище. Вона була своєрідним захистом і найнижчих верств суспільства, включно до невольників. За умисне вбивство невольника смертна кара загрожувала навіть представникам шляхти і козацтва. Проте смертна кара не загрожувала вагітним жінкам, літнім людям (понад 70-річного віку) та неповнолітнім (дівчата – до 13-ти, хлопці – до 16-ти років).

Існували *кваліфіковані* та *прості* види смертної кари. До простих видів належала смертна кара шляхом *відрубання голови* і *повішення*, причому останній вид

вважався більш ганебним. Повішення застосовували до звичайних злодіїв, що походили здебільшого з нижчих верств, до шпигунів, за викрадення людини і продаж у неволю нехристиянинові. Відрубання голови застосовувалося переважно при некваліфікованому вбивстві, часто при антидержавних і військових злочинах, коли за них не призначалося кваліфікованого покарання. Наприклад, цю кару призначали за допомогу ворогові зброєю й іншими важливими речами, за вбивство посла, знищення або зневагу грамоти державного правителя, за інші злочини, які були вчинені в поході під час воєнних дій тощо.

До кваліфікованих видів смертної кари належали: четвертування за батьковбивство, гвалтування малолітніх, незалежно чи дівчини, чи хлопця, вбивство пана - слугою, начальника - службовцем, таємне вбивство (із засідки, отруєння), пограбування церкви, крадіжка людини і продаж її невірному в неволю, спалення живцем, зокрема за антирелігійні злочини (богохульство, відступництво від християнської віри, чарівництво та ін.). *Спалення живцем* зустрічалося дуже рідко. *Закопування живцем у землю* до шиї, де людина залишалася аж до смерті, теж належало до кваліфікованих видів смертної кари. Цю кару застосовували спеціально до жінок у випадках батьковбивства і отруєння. Чоловіків у випадку вчинення таких злочинів частіше карали четвертуванням. У Гетьманщині була відома також *смертна кара через заливання у горло розтопленого свинцю*. Це було типове покарання за підроблювання монет. Поза цими кваліфікованими формами смертної кари була ще кара, зміст якої не був визначений, і вибір способу її виконання залишалися за судом і залежали від фантазії ката, якого називали "*палачом*" або "*мистром*". Закон ("*Права, по которым судится малороссийский народ*") призначав цю кару за винятково важкі та протидержавні злочини, наприклад за замах на державного правителя, державну зраду, вбивство або зневага закордонних послів, убивство

возного тощо. Тіла страчених тривалий час залишали на місці страти.

Часто зі смертною карою поєднувалися інші покарання. За найважчі, передусім - протидержавні, злочини нерідко призначалося потрійне покарання: смертна кара, позбавлення честі і майна, інколи поєднана з особливим, надзвичайним катуванням. До особливостей смертної кари належали *ганьблячі покарання після смерті* та *символічна смертна кара*. Ганьблячі покарання після смерті відбувалися таким чином: четвертування трупа (за пограбування церкви), волочення трупа кіньми, насадження голови на кіл, а тіла - на колесо (за батьковбивство). Символічна смертна кара застосовувалася тоді, коли злочинець утік і його не можна покарати. Наприклад, вішали на шибениці образ, який уособлював зрадника, що втік до ворога з наміром заподіювати шкоду своїй Вітчизні, такий "повішений" втрачав честь і майно.

Страта проводилася прилюдно, на ринку в ярмарковий день. Засудженому давали можливість сповіді та прощання з рідними та знайомими. Йому заборонялося давати алкогольні напої. На місці страти судовий писар ще раз зачитував вирок. Іноді через відсутність ката страту відкладали. Нерідко траплялося, що все було підготовлене до страти, а її не проводили – суд виносив помилування в останню мить.

Поширеними також були *членушкоджуючі* (відрубання руки, ноги, язика, носа, вуха, двох пальців на руці чи інших органів) та *зганьблюючі покарання* (позбавлення вуха, носа, ніздрів, випалення тавра на чолі, публічне побиття біля ганебного стовпа різками чи батогом тощо). Досить поширеним до кінця XVIII ст. в Україні серед зганьблюючих покарань за вбивство було символічне приковування вбивці до тіла вбитої ним жертви чи його труни (Т.Чухліб). Убивця залишався прикутим до труни іноді протягом кількох днів. Часто-густо він супроводжував свою жертву до церкви, а потім на кладовище. У закритому

приміщенні храму злочинець змушений був провести цілу ніч, спокуюючи свою страшну провину. Значної ваги в системі покарань набувало позбавлення волі. Воно здійснювалося шляхом ув'язнення (максимально на два роки, мінімально на один чи кілька тижднів) й арешту (тимчасового, від півтора року до кількох днів, позбавлення волі). Для ув'язнення часто використовували монастирі, також тюрми існували при судах і урядах. Невеликі тюрми (остроги) для тимчасового утримання були при сотенних канцеляріях. Усі арештанти, які мали майно, утримувалися в тюрмі за свій рахунок. Вони платили т.зв. “*потюремне*” (10-20 коп. за добу), яке стягувалося з майна ув'язненого після того, як той виходив із тюрми. За засудженого до страти платив потерпілий, за невинно посадженого – винуватець ув'язнення.

В Гетьманській Україні як покарання використовувалося також *публічне вигнання* з міста або села без права повернення, а часом і конфіскація майна або цілковите його знищення. З поширенням на територію України загальноросійського законодавства в другій половині XVIII століття стало використовуватися й таке покарання як каторга. Вагоме місце в системі покарань Гетьманщини належало покаранням позбавлення честі (повне позбавлення публічних і цивільних прав) і почесних прав (проголошення винного, “*ошельмованим*” та позбавлення його права займати посади та виконувати почесні функції). Поширеними були майнові покарання (конфіскація, відкуп на користь потерпілого або його спадкоємців, штраф). Серед церковних покарань найпоширенішим було ув'язнення у т.зв. *куну* (залізний обруч, яким охоплювалась шия засудженого або його права рука приковувалась до зовнішньої стіни церкви або дзвіниці) і догана. З метою залякування покарання, як правило, виконувались публічно.

Види злочинів. У Гетьманщині передбачалися злочини проти держави й релігії, проти життя, тілесної

недоторканості, особистої свободи й честі людини, проти статевої моралі, військові та майнові.

Пріоритетними були *злочини проти релігії й церкви та держави*. До перших належали: богохульство, відступництво від православної віри, пропаганда церковних ересей й розколів, чаклунство. За такі злочини присуджували найжорстокіші покарання: спалювали живим, калічили, позбавляли честі й майна, виганяли з громади чи держави. Закон також стояв на сторожі інтересів церкви. Наприклад, за напад на церкву, цвинтар чи школу при церкві, особливо, коли це призвело до вбивства або тяжкого поранення чи до пролиття крові у самій церкві, вбивці мали бути покарані відрубанням руки, потім голови, подвійною виплатою головщини й винагороди за рани. За пограбування церковного майна або пљондрування церкви карали четвертуванням. Як злочини проти держави трактувалися: замах, вбивство чи поранення представника державної влади, знищення або фальшування монарших грамот чи печаток, фальшування грошей тощо. Від часу царювання Петра I до категорії державних злочинів стали відносити посягання на життя й здоров'я царя і його сім'ї, образу царя і т. ін. (проти "честі й влади монаршої"). За такі злочини належало карати смертю через відрубання голови, через заливання в горло розтопленого олова, утричі більшою сплатою відкупу (головщини). Покаранню за подібні злочини підлягали не лише головні виконавці, але й співучасники, а також ті, що знали про злочин, але не повідомили. Смертю каралася також державна зрада.

Значна увага законодавця гетьманської України зосереджувалася на *злочинах, спрямованих проти життя й тілесної недоторканості людини, на захист її особистої свободи й честі*.

Вбивство кваліфікували як навмисне й ненавмисне, вчинене відкрито чи таємно (із засідки), відверто (холодна зброя) чи підступно (отрута). Важливими при кваліфікації вбивства була мотивація (корисливість) й обставини (група)

учиненого злочину. При визначенні покарання за вбивство та покалічення завжди брався до уваги соціальний чи родинний стан як злочинця, так і потерпілих осіб. Зокрема, убивство урядовцем свого начальника, слугою — свого пана, а також навмисне вбивство із засідки винний карався четвертуванням, за поранення — відрубанням голови. За вбивство, вчинене в результаті змови кількох осіб, вбивця карався смертю, а співучасники — в'язницею й виплатою головщини. За навмисний наїзд конем на вагітну жінку, що призвів до смерті, вбивця також карався смертю й подвійною головщиною. За позбавлення життя людини через отруєння вбивцю-чоловіка четвертували, а жінку - закопували живою в землю, одночасно призначалася головщина з майна убивці. За пошкодження здоров'я через отруєння — відрубували голову.

Покалічення – відрубання руки, ноги, відрізання носа, вуха, губи, язика, вибиття зуба, виколення ока тощо – каралися, як звичайно, виплатою головщини й позбавленням винного відповідного органу. У випадку смерті скаліченого — винного також страчували.

Особливо жорстоко каралося позбавлення життя чи покалічення родича. Синів-батьковбивців пропонувалося живими четвертувати, а дочок – живими закопувати в землю. За вбивство з корисною метою рідних брата чи сестри карали передусім позбавленням належної злочинцеві частини спадщини, а також відрубанням руки, потім голови. Убивство чоловіком власної дружини або навпаки — карається відрубанням голови, а за позбавлення життя отрутою — чоловік карається четвертуванням, а жінка закопуванням живою у землю. За побої чи рани, завдані батькам, карали понад річним арештом, а потім прилюдним покаанням у церкві.

Українське право Гетьманщини стояло на сторожі особистої свободи й честі особи. Зокрема, протиправне ув'язнення, побиття чи знуцання каралися різними за розміром грошовими штрафами, а у випадку непоправних

наслідків – ще й головиною. Злочинами проти честі вважалися образи на словах, дією та у письмовій формі. Такі діяння каралися сплатою штрафів, інколи в'язницею чи каліченням. Закон суворіше захищав честь представника привілейованого стану порівняно із селянином, жінки – порівняно з чоловіком. Взаємна образа відміняла покарання. Як злочин проти честі кваліфікувалася неправдива присяга. “Права...” у цьому випадку пропонують зловмисника оголосити безчесним й негідним довір'я, і карати відрубанням двох пальців правої руки (їх підносять вгору особа, яка складає присягу).

Під злочинами, спрямованими проти статевої моралі розумілися порушення подружньої вірності, звідництво, зґвалтування, викрадення жінки з метою одруження тощо. Зокрема, розпусне життя дівчини або вдови карали публічним побиттям різками, спонукування до розпусти – відрізанням носа або вуха, публічним побиттям різками та вигнанням із міста. При рецидиві — смертною карою. Зґвалтування жінки або дівчини, як правило, обходилося гвалтівникові грошовим штрафом за безчестя й смертю. Покарання смертю призначали також за порушення табу одруження з близькими родичами, рівно ж як і за вбивство позашлюбної дитини.

До категорії майнових злочинів зараховували розбій (насильницький збройний напад із метою заволодіння майном), пограбування (відверте заволодіння чужою річчю з метою привласнення в цілях виконання судового присуду, або на покриття боргу чи заподіяної шкоди), крадіжку (у звичайній і кваліфікованій формах). За розбій і пограбування, як звичайно, карали смертю й грошовими штрафами. За крадіжку речі незначної вартості (звичайна крадіжка) злодія на перший раз карали побиттям біля ганебного стовпа й грошовим штрафом у розмірі вартості вкраденого, на другий - ще й відрізали вухо, коли це трапилося втретє – відрізали носа й випалювали на чолі тавро розпеченим залізом, а вчетверте - карали смертю

через повішення. Кваліфікованими (важкими) вважалися крадіжки цінних речей, вчинені поодинокі чи групою злодіїв через підкоп, злам замків тощо. Якщо злодій був спійманий на “гарячому” або з краденою річчю (“лицем”), то це також ускладнювало його становище. За таких обставин злодія карали смертю через повішення. Важкими крадіжками вважалися також пограбування церков і могил, викрадення вільної людини та продаж її у неволю. За ці злочини теж карали різними видами смертної кари.

У системі злочинів Гетьманщини важливе значення мали також *військові зlodіяння* (неявка, спізнення на військову службу або втеча з походу). Такі діяння для старшини каралися позбавленням рангу, а для рядових козаків - тілесними покараннями. За спізнення на військову службу винний повинен був відслужити вдвоє прогаяний час. За вчинення військовими нападів на приватні маєтки, вбивство, поранення чи згвалтування жінок призначалося покарання смертю й виплата головщини, а матеріальна шкода — відшкодовувалася у подвійному розмірі. Крадіжка або втеча з війська під час походу каралася тілесними покараннями чи позбавленням честі (для старшини). Утеча до ворога з метою зради каралася позбавленням честі, майна й повішенням опудала зрадника на шибениці. Убивство зрадника не вважалося за злочин.

Отже, кримінальне право гетьманської доби мало розвинуті інститути злочину й покарання. У ньому з’являються цілком нові поняття, пов’язані з ускладненням суспільних відносин і розвитком правових ідей: замаху на злочин; розрізнення головного злочинця й співучасників; рецидиву злочину; наявності обставин, що виключають або знижують покарання (неповноліття, божевілля, старість, вбивство чоловіком коханця жінки, коли він його застав) і т. ін. Тогочасне кримінальне право пропонує заходи по запобіганню злочинам. Наприклад, у випадках погроз підпалом, смертю, пораненням або іншими кримінальними діяннями погрожувача віддавали на поруки надійним

особам, які ручалися за те, що погрози не будуть здійснені. Якщо погрожувач, незважаючи на поруку, виконає свої погрози, тоді з нього стягається грошовий штраф, половина якого віддається потерпілому, а друга половина йде до державного скарбу. До засобів попередження злочину відносять (А.Яковлів) також деякі згальблюючі покарання на тілі. Наприклад, відрізання вуха, носа рецидивістам-зłodіям та позначення їх розпеченим залізом на чолі. Як свідчить тодішня судова практика, позначення робилось через випалення на чолі літери “ІЗ” (зłodій); підозрілих осіб записували до т.зв. “чорних книг”, злочинців також висилали на певний час із місця проживання. За певних обставин удавалися до т.зв. *церковного покаяння*. Церковне покаяння, за “Правами...” складалось з того, що винний мусів чотири рази на рік під час великих свят біля дверей церковних на призначеному йому місці стоячи, про гріх свій публічно голосити.

Основні риси кримінально- правового регулювання в Україні імперської доби

З періоду Гетьманщини XVII –XVIII ст. Україна не мала своєї державності: розділена між Росією і Австрією (Австро-Угорщиною) вона зазнавала усіх можливих утисків, зокрема, у сфері правового регулювання.

На етнічних українських землях, що входили до складу Російської імперії розвиток права здійснювався у напрямку інкорпорації попередньої правової системи у загальноімперську. І якщо у сфері цивільно-правового регулювання самодержавство допускало урахування місцевих особливостей (Полтавська й Чернігівська губернії), то норми кримінального права якраз найменше враховували існуючі в російській Україні регіональні особливості.

Кодифікація кримінального права як галузі у Російській імперії розпочалася лише з укладенням Зводу законів Російської імперії (1832), у якому кримінальним нормам відвели останній 15 том. Важливе місце в системі джерел кримінального права в Росії відводилося *Уложенню про покарання кримінальні й виправні* 1845 року (зі змінами і доповненнями у редакції 1885 року). У ньому злочинні дії поділялися на тяжкі злочини, злочини і проступки, за вчинення яких передбачалося 35 видів покарання – від осуду до смертної кари. Перелічувалися підстави, які звільняли (пом'якшували) кримінальну відповідальність. До таких підстав, зокрема, належали: випадковість, малолітство (до 10 років), божевілля, помилка (випадкова або результат обману), примус, нездоланна сила, необхідна оборона. Суб'єктивна сторона поділялася на: 1) намір (заздалегідь обміркований; із раптовим спонуканням, ненавмисний); 2) необережність, при якій: а) наслідки діяння не могли бути з легкістю передбачені, б) шкідливих наслідків неможливо було передбачати взагалі. Уложення розрізняло співучасть у злочині: а) за попередньою згодою учасників і б) без попередньої згоди. Співучасники поділялися на *привідників, спільників, підмовників, підбурювачів, пособників, потурачів, приховувачів*.

До виправних покарань відносилися: позбавлення всіх особливих прав і переваг й виселення у Сибір, арешт у виправних арештантських відділеннях, виселення в інші губернії, засудження у в'язниці (фортеці), арешт, догану, винесену у суді, зауваження, зроблені у суді, чи посадовою особою, грошові стягнення. Позбавлення всіх особливих прав і переваг полягало у позбавленні почесних титулів, дворянства, чинів, знаків відмінності, права надходити на службу, записуватися в гільдії, бути свідком і опікуном. Усі ці покарання вважалися загальними. Їх доповнювали особливі покарання (виключення зі служби, звільнення з посади, зниження по службі, догана, відрахування з платні, зауваження) і виняткові покарання (позбавлення

християнського поховання, часткове позбавлення права спадкування).

Звід законів Російської імперії передбачав страту, однак тільки за тяжкі державні злочини. У 1845 р. скасували батіг. Шпіцрутени при прогоні крізь лад зберігалися, при цьому був присутній лікар, і при явній загрозі життю езекуція припинялася. Проте часто це тільки продовжувало агонію на 1-2 дня. До кримінальних покарань дворянства відносилися: позбавлення всіх прав стану і смертна кара, позбавлення всіх прав стану і вислання на каторгу, позбавлення всіх прав стану і виселення на поселення в Сибір, позбавлення всіх прав стану і виселення на поселення на Кавказ. Позбавлення всіх прав стану означало цивільну смерть: позбавлення прав, переваг, власності, припинення подружніх і батьківських прав.

Основним джерелом кримінального права Російської імперії з початку ХХ століття було *Кримінальне уложення (1903)*, підписане останнім імператором Миколою II, і уведене в дію впродовж 1904-1906 рр. Кримінальне уложення поділяло злочинні діяння на три групи: тяжкі злочини (за них призначалася смертна кара, каторга або заслання), злочини (каралися ув'язненням) та проступки (арешт або грошовий штраф). Суб'єктом злочину вважалася особа, яка досягла 10-ти річного віку, щоправда до 21 року законодавець передбачав зменшену осудність. Покарання поділялися на головні (смертна кара, каторга, заслання, ув'язнення), додаткові (позбавлення прав стану, права займатися певними видами діяльності чи обіймали певні посади) й замінні. При визначенні покарання суд враховував станову належність злочинця і потерпілого. Смертна кара, що виконувалася публічно через повішення, не застосовувалася до осіб молодших за 17 і старших 70 років.

Кримінально-правові відносини на західноукраїнських землях у період австрійського панування регулювалися на основі декількох кодифікацій

кримінального права. На відміну від Росії, робота над кодифікацією кримінального права в Австрії розпочалася ще у XVIII ст., коли 1768 року в Австрії було затверджено перший кримінальний кодекс, який із загарбанням західноукраїнських земель поширився на Галичину і Буковину. Перший австрійський кримінальний кодекс (1768) – кримінальне уложення, видане за ініціативою імператриці Марії Терезії (*Терезіана*), - у своїх двох частинах урегулював кримінально-правові відносини в царині процесуального та матеріального права. Проте його чинність на територію західноукраїнських земель (Галичина) було поширено лише через два роки після їх загарбання (1774), і тільки в частині процесуального права. Кодекс базувався на становій, феодальній системі судочинства, а отже, пропонував інквізиційний процес розгляду справ (серед тотур, до часу їх скасування – 1776 - передбачалися: лещата для рук і ніг, припалювання свічками, розтягування на драбині тощо) та жорстоку систему покарань (спалення, колесування, четвертування, відрубання голови).

Наступний кримінальний кодекс (1787), що містив характерні для буржуазного права положення, пов'язують з іменем імператора Йосифа II. Цей кодекс скасовував смертну кару. (Її могли застосовувати тільки за рішенням надзвичайних судів). Протиправні діяння уперше поділялися на *кримінальні злочини* (розглядали суди), і менш серйозні правопорушення - т.зв. *політичні злочини* (розглядали адміністративні органи). Однак система покарань, що носила феодальний характер, й надалі залишалася досить суворою.

Галичину та Буковину трактують (В.Кульчицький) як своєрідний полігон для апробації австрійського законодавства. Це показово, зокрема, щодо кримінального права. Наприклад, кримінальний кодекс, підготовлений австрійським криміналістом *Й.Зонненфельсом*, після запровадження (1797) у Східній Галичині з незначними

змiнами був проголошений дiючим (1803) в усiй Австрiйськiй iмперiї. Структурно кодекс подiлявся на двi частини (злочини i тяжкi полiцейськi проступки), кожна з яких мала по два роздiли. Один iз роздiлiв обiймав норми кримiнального та матерiального права, а другий стосувався процесу. Кодекс поновлював смертну кару (за державну зраду, вбивство, фальшивомонетництво i пiдпал встановлювалася смертна кара через повiшення) та подiляв протиправнi дiяння на *тяжкi злочини, кримiнальнi проступки, тяжкi кримiнальнi й тяжкi полiцейськi проступки*.

Подальший розвиток буржуазних вiдносин в Австрiї призвiв до перегляду й видання нової редакцiї кримiнального кодексу (1852), який у Галичинi дiяв аж до введення там польського кримiнального кодексу (1932). Кодекс пропонував подiляти усi протиправнi дiяння на *злочини й проступки*. Такий подiл позначився на його структурi (подiлявся вiдповiдно на двi частини). Злочином вважалось свiдомо вчинене суспiльно небезпечне дiяння. Поняття злочину обов'язково супроводжують ознаки злобного наміру й усвiдомленого бажання заподiяти зло щодо об'єкта посягання. Без цих ознак протиправнi дiяння трактувалися як проступки. За злочини, наслiдком яких стала смерть, як звичайно, передбачалась смертна кара. Вона здiйснювалася через повiшення або розстрiл. Іншi злочиннi дiяння каралися тюремним ув'язненням на рiзнi термiни вiд 6-ти мiсяцiв до одного року. За окремими тяжкими злочинами тривалiсть ув'язнення була прямо пропорцiйною до характеру злочину та чисельностi обтяжуючих обставин. За таких обставин ув'язнити могли й до п'яти, десяти, двадцяти рокiв чи на довiчно. До обтяжуючих обставин закон вiдносив *рецидив, втягування iнших до злочину, вчинення злочину групою, обман слiдства*. Полегшуючими обставинами з огляду на особу винного були: *неповнолiття*, коли злочинцевi не виповнилося 20 рокiв, якщо вiн *психiчно хворий* i це вплинуло на його

виховання, якщо він перед учиненням злочину *поводився бездоганно*, і якщо до злочину його *спонукали*. Злочини, скоєні дітьми 11-14 років, каралися як проступки, однак співучасть у таких діяннях старших осіб каралася як за злочини. За проступки кодекс передбачав грошові покарання, арешт до шести місяців, тілесні покарання, заборону проживати в даній місцевості, конфіскацією майна тощо. Тілесні покарання були офіційно скасовані загальноімперським законом (15 листопада **1867**), але в Галичині продовжував діяти цісарський патент (20 квітня **1854**), що передбачав як додаткове покарання поряд з арештом побиття палками. Упродовж свого існування кримінальний кодекс доповнювався іншими законодавчими актами, зокрема, військово-кримінальним кодексом (**1855**), який посилив відповідальність військовослужбовців за державні злочини.

На розвитку законодавства в імперії позначився особливий статус угорських земель, до яких відносили українське Закарпаття. На території останнього, крім названих кодексів, діяло також поточне королівське законодавство, „*Урбаріум*” (1741), нормами якого визначалися обов’язки кріпосних селян, а у міських судах ще й „*Трипартитум*” („*Трикнижжя*”) С.Вербевція, де також містилися норми феодално-кріпосницького права. З другої половини XIX століття на розвитку галузевого законодавства позначився дуалістичний характер держави. Зокрема, останній австрійсько-імперський кримінальний кодекс діяв тільки в Австрії (Ціслейтанії), у тому числі – в Галичині і на Буковині. А Угорщина (Транслейтанія) мала свій кримінальний кодекс (**1879**), що також був чинним на території Закарпаття. Цивільне право в Угорщині до початку XX століття залишалося не кодифікованим.

Розвиток кримінального права у національних українських державних формаціях (1917-1921 рр.)

Складні державотворчі процеси, що прокотилися в роки національно-демократичної революції 1917-1921 рр. по всій українській етнічній території, особливо - землях колишньої російської імперії Романових, спричинилися до виникнення двох форм державності - *національної* та *радянської*. Боротьба між ними стала особливістю перебігу революційних подій, і фактично визначала головний зміст тодішньої політичної ситуації. Складання радянської (умовна назва) державності в Україні базувалося на класово-космополітичних поглядах щодо організації суспільства й формування системи права. Натомість, українські національні державні формації - *Українська Народна республіка* (УНР) доби Української Центральної Ради, "*Українська держава*" (Гетьманат) гетьмана Павла Скоропадського, *Українська Народна республіка* (УНР) доби Директорії ("Друга УНР") – у процесі державо- і правотворення виходили із засади захисту національних інтересів передовсім українців, тобто, намагалися зберегти національні особливості в організації державної влади й відповідно сформувати національну правову систему.

Кримінальне законодавство в УНР доби Української Центральної ради з одного боку, ґрунтувалося на кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві Російської імперії зі змінами, внесеними Тимчасовим урядом, а іншого, - власних нормативних актах. Останні встановлювали нові кримінальні норми, доповнювали, змінювали чи скасовували вже існуючі. Подекуди видавалися законодавчі акти місцевих органів влади, що визначали, які діяння в певному повіті чи волості є злочинними і міри покарання за них. Мала також місце законодавча ініціатива судових органів, які внаслідок застарілості законодавчої бази самі змушені були вирішувати, які діяння вважати злочином і яку міру покарання за них слід встановлювати.

У галузі кримінального права в Україні доби Центральної ради майже у повному обсязі діяло

Кримінальне уложення (1903). Повністю діяла й постанова Тимчасового уряду (6 липня 1917 р.), яка передбачала позбавлення волі у виправній установі терміном до трьох років за публічні заклики до вбивства, розбою, грабежу, погромів та інших тяжких злочинів, а також до насильства над будь-якою частиною населення. Винні у публічних закликах до невиконання законних рішень влади каралися на такий же строк ще й утриманням у в'язниці. Особи, які під час війни закликали офіцерів, солдатів та інших військових до невиконання нових законів і розпоряджень військової влади, підлягали покаранню як за державну зраду. Не зазнали змін ні самодержавний тюремний статут, ні тюремна інструкція. Зберігала чинність в Українській Народній Республіці і постанова Тимчасового уряду *"Про вжиття заходів проти осіб, що загрожують обороні держави, її внутрішній безпеці та завоюванням революції 1917 року"* (2 серпня 1917 р.), згідно з якою військовий міністр за погодженням з міністром внутрішніх справ у позасудовому порядку міг відправити до в'язниці (безстрокова каторга) осіб, діяльність яких, на його думку, підпадала під дію названої постанови, а також депортувати їх за межі України. Також діяла в УНР і ухвала Тимчасового уряду *"Про відповідальність за ображення дипломатичних представників іноземних дружніх держав"*, якими в УНР вважались Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина, Румунія та інші. Винні в ображанні верховного правителя такої держави, її уряду, посла, посланника дією, словом чи в оприлюднених творах підлягали позбавленню волі на строк до трьох років.

З власних нормативних актів кримінально-правового характеру найважливішими в УНР доби Центральної ради були: III Універсал, що декларував відміну смертної кари (підтверджено Конституцією УНР); *Закон про амністію* (19 листопада 1917 р.), що став правовою основою звільнення усіх засуджених за політичні злочини; *Закон про покарання учасників воєн і*

повстань проти Української держави (5 березня 1918 р.), що позбавляв громадянства УНР і вислав за межі України усіх причетних до зазначених у назві закону протиправних діянь. А у випадку несанкціонованого повернення покараних осіб, передбачалося їх ув'язнення на термін до п'яти років. Обіжник (циркуляр) *Про затримання і притягнення до відповідальності чужинців-спекулянтів, які не мають документів на право в'їзду на територію УНР* (13 квітня 1918 р.), що передбачав вжиття усіх заходів щодо недопущення скуповування продуктів і краму у населення УНР і вивезення його за межі держави.

У цілому усі суспільно небезпечні діяння, які за часів Центральної ради кваліфікувалися як злочини, дослідники (Е.Кісілюк) поділяють на кілька груп: *проти держави* (зрада, шпигунство, дії, спрямовані на насильну зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, пропаганда війни); *злочини проти власності* (крадіжка, грабїж, розбій, шахрайство, умисне знищення або пошкодження майна); *проти особи* (вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, звалтування); *господарські* (спекуляція, шахрайство, виготовлення спиртних напоїв і торгівля ними); *службові* (зловживання владою або службовим становищем) та інші, зокрема хуліганство, незаконне здійснення арешту або обшуку, зберігання зброї.

Щодо покарання, то винних у вчиненні конкретних злочинів карали з урахуванням обставин справи й особи підсудного на основі правосвідомості суддів. При обранні міри покарання бралися до уваги обставини, що обтяжували або пом'якшували відповідальність, а саме: мотиви і мета злочину, а інколи місце та час його, сімейне становище винного тощо.

Отже, у період Центральної ради в Україні було розроблено і впроваджено в життя положення кримінального права, яких потребувало життя. Усі кримінально-правові, створені й впровадженні в добу

Центральної ради, були тільки першоосновами українського кримінального права періоду українського національного державотворення (1917-1921 рр.), які, через зміни і доповнення, збагачувалися за змістом та удосконалювалися за формою.

Кримінальне законодавство в Україні доби Гетьманату, на думку дослідників (Е.Кісілюк) розвивалося трьома головними напрямками. Посилена увага законодавців була спрямована: *по-перше*, на злочини проти держави та охорона громадського порядку та громадського спокою (сюди відносилися протиправні діяння, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади; посягання на життя державного діяча; бандитизм; контрабанда та інші); *по-друге*, на злочини проти власності - крадіжка, грабіж, шахрайство, умисне знищення або пошкодження майна та ін.; *по-третє*, на господарські злочини. В останньому випадку в основному велася боротьба зі спекуляцією різними видами товарів. Зверталася увага також на законодавче регулювання боротьби з іншими видами злочинів, зокрема, злочини проти особи, військова підсудність, хабарництво, встановлювався порядок провадження деяких карних справ та інше.

На забезпечення політичної та економічної безпеки держави, охорони державного порядку й громадського спокою було спрямовано ряд нормативних актів, серед яких була *"Постанова про деякі тимчасові заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою"* (26 липня 1918 р.). Вона надавала право передавати до Військового суду для засудження згідно законів військового часу справи про заподіяння приватними особами злочинів, які становлять небезпеку для державного порядку й громадського спокою, хоча б ці злочини й були вчинені в місцевостях, в яких не оголошено військовий стан. До таких злочинів відносилися усі,

передбачені згаданим вище *"Законом про військову підсудність"* (30 травня 1918 р.), а саме: зрада держави, шпигунство, повстання проти влади, опір владі, напад на військових при виконанні ними службових обов'язків, антидержавна агітація, знищення або пошкодження військового майна, вантажів, технічних засобів і засобів зв'язку, вбивства, розбій, грабїж, підпал та згвалтування. Також до цих злочинів постанова відносила всі злочини проти державного устрою України: напад на урядових осіб цивільного відомства при виконанні або з приводу виконання ними службових обов'язків, навмисне знищення або пошкодження майна і підробки грошових знаків. Посилював відповідальність за вищевказані злочини *"Закон про доповнення постанови про деякі тимчасові заходи до охорони державного порядку та громадського спокою"* (2 жовтня 1918 р.).

З метою дотримання державної безпеки та правопорядку в Українській Державі було затверджено ще один законодавчий акт - постанову *"Про міри проти осіб, які загрожують державній безпеці Української Держави та її правопорядку"* (24 вересня 1918 р.). Вона надавала право міністрові внутрішніх справ по всій території держави, губерніальним старостам та столичним і міським отаманам в межах підлеглих їм територій робити розпорядження про проведення обшуків й виїмок й попередні арешти осіб, запідозрених у здійсненні діянь, що загрожують державній безпеці й правопорядку.

При проведенні обшуків й виїмок належало керуватися правилами, встановленими для попереднього слідства, було визначено строк попереднього арешту (2 місяці, а від 30 листопада – 3 місяці), а також встановлювався прокурорський нагляд за додержанням законності в цій сфері. Крім цього, у разі необхідності, вказані особи могли бути примусово вислані на строк до двох років у спеціально визначені Радою міністрів місцевості або за межі Української Держави.

Окремо законодавець намагався правовими засобами захистити особу Гетьмана від будь-яких образ. Законопроект *"Про захист життя, недоторканності й честі особи Гетьмана всієї України"* (27 листопада 1918 р.) передбачав кримінальне покарання за низку таких протиправних дій. Зокрема, кримінальне переслідування передбачалося за: посягання на життя, здоров'я й свободу особи Гетьмана, а також за посягання на його верховну владу шляхом її обмеження чи позбавлення; участь в організованій групі, заклик до утворення організованої групи з метою заподіяння вищезазначених дій; образу особи Гетьмана, погрозу його особі, вчинену безпосередньо або заочно, глум над його образом, розповсюдження чи прилюдне виставлення творів чи малюнків, образливих для його гідності; вироблення творів чи малюнків, що містять в собі образу або погрозу особі Гетьмана, а також збільшення, переховування чи доставку з-за кордону таких творів, коли розповсюдження чи прилюдне виставлення їх не відбулося.

Правовим засобом боротьби проти страйків та саботажів, які охоплювали все більше різних підприємств, стало прийняття *"Постанови про відновлення на Україні сили закону Російської держави від 2 грудня 1905 року про покарання за участь у деяких страйках"* (19 липня 1918 р.), яка передбачала переслідування в кримінальному порядку й сувору відповідальність за будь-які заклики чи агітацію до страйків.

Варто наголосити, що розвиток гетьманського кримінального законодавства здійснювався шляхом вибіркового скасування, оновлення й доповнення тих кримінально-правових нормативних приписів попередніх державних формацій, які не суперечили політичним та соціально-економічним засадам Української Держави. Базовим документом у цьому відношенні було законодавство Російської імперії, зокрема російсько-імперське *"Уложення про покарання кримінальні та*

виправні" (1903). Статті останнього були відновлені в чинності, передовсім, як правовий засіб боротьби з контрабандою.

Окрім того, окремо було прийнято *закон* (2 вересня 1918 р.) щодо відповідальності державних службовців чи військовослужбовців, задіяних у контрабанді. Він передбачав кримінальну відповідальність, зокрема, для військовослужбовців прикордонної служби - *Кордонної охорони* за переміщення краму через кордон контрабандним способом поза митними пунктами та за допомогу такому переміщенню. Розрізнялися два види цього злочину — під час виконання службових обов'язків по охороні кордонів і злочин, вчинений не під час виконання таких обов'язків.

Отже, кримінально-правові норми Гетьманату були направлені на врегулювання найбільш важливих галузей державного та громадського життя. Посилена увага приділялася забезпеченню державної безпеки та громадського спокою. В цій галузі було посилено кримінальну відповідальність за деякі злочини проти держави, зокрема, зрада держави, повстання проти влади, опір владі, злочини проти державного устрою України, було встановлено відповідальність за страйки і контрабанду та інше.

Правовим заслоном на шляху злочинів проти власності мав стати ряд прийнятих нормативно-правових актів щодо визначення покарання і судової підсудності за ці злочини, забезпечення законності й порядку в галузі сільського господарства тощо.

Згідно з приписами "*Постанови про деякі тимчасові зміни кар за крадіж, шахрайство, присвоєння та розтрату чужого майна і поширення підсудності карних справ Мировим Суддям*" (14 червня 1918 р.) за перелічені у назві протиправні діяння, підсудні Мировим судам, підпадали винні, коли вартість захопленого через ці злочини не перевищувала 1500 крб. (раніше було 300 крб.).

А покарання за такі злочини залишалися такими самими, як були при 300 крб. Коли ж ціна захопленого через крадіжку або шахрайство, присвоєного або розтраченого перевищувала 1500 крб., то покарання накладалося відповідно до статей російсько-імперського "Уложення про покарання кримінальні та виправні" (у редакції 1885 р.).

Забезпечення законності й порядку в галузі сільського господарства, зокрема щодо умисного знищення різного сільськогосподарського майна (посіви, хліб у снопах або зерні, сінокоси, сільськогосподарського живого і мертвого інвентарю) покладалося на *Постанову про деякі тимчасові доповнення окремих статей "Уложення про покарання кримінальні та виправні"* (29 червня 1918 р.). Зокрема, передбачалися покарання за підпал власником свого майна; за умисне знищення власником чи сторонніми особами сільськогосподарських речей, у тому числі живий і мертвий сільськогосподарський інвентар.

Ухвалений *Тимчасовий закон про заходи боротьби із розрухою сільського господарства* (8 липня 1918 р.) надавав право губерніальним земським комісіям видання обов'язкових постанов про примусове використання живого та мертвого сільськогосподарського інвентарю тих власників, які не повністю використовують його у власних господарствах, для робіт у інших господарствах і для переведень, які мають державне значення; про норму платні за сільськогосподарську працю та про примусове виконання місцевим населенням термінових сільськогосподарських робіт. За порушення цих постанов встановлювалося покарання - арешт до трьох місяців і штраф до 500 крб. Встановлювалася також кримінальна відповідальність – ув'язнення в тюрмі на строк до одного року, чи примусові громадські роботи на такий же термін - за самовільне псування чи знищення посівів, зібраного врожаю, а також за схиляння до таких вчинків. Ще один *Закон про передачу хліба врожаю 1918 р. у розпорядження держави* (15 липня 1918 р.) зобов'язував власників хліба

охороняти його на свій ризик і страх, нести за охорону хліба цивільну, а в певних випадках — і кримінальну відповідальність.

Отже, значна увага приділялася і злочинам проти власності. Велася боротьба з крадіжками "майна, розбоями, шахрайством, присвоєнням та розтратою майна. Особливо це стосувалося галузі сільського господарства, де набули поширення такі злочини, як умисне знищення або пошкодження сільськогосподарського інвентарю та товарів виробництва, підпалами.

Спекуляція "поглинула" Українську Державу і тому було створено міцну законодавчу базу по боротьбі з нею. На боротьбу з господарськими злочинами, зокрема, спекуляцією різними видами товарів була спрямована *Постанова про заходи боротьби зі спекуляцією закордонною валютою* (8 липня 1918 р.), яка передбачала заборонити купівлю-продаж закордонних грошових знаків на суму більш як одну тисячу карбованців, поза місцями, що зазначені міністерством фінансів, а також доповнити "Уложення про покарання кримінальні та виправні" статтею відповідного змісту, яка б передбачала кримінальні санкції за вищезазначені заборонені дії.

Тимчасовий закон про кримінальну відповідальність за перевищення граничних цін та за спекуляцію (24 липня 1918 р.) був направлений проти перевищення граничних цін на товари, торгівля якими підлягала урядовій регламентації, а також проти безперервно зростаючої спекуляції тими найбільш необхідними для населення товарами, торгівля якими лишалася вільною. Закон цей носив надзвичайний характер і ним були призупинені дії раніше виданих законів про кримінальну відповідальність за підвищення цін і спекуляцію, оскільки застосування на практиці цих законів довело повну непридатність їх для боротьби зі спекулянтами.

Таким чином, можна зазначити, що за доби Гетьманату кримінальне законодавство, незважаючи на всі

труднощі та недоліки, розвивалося. Було розроблено кримінально-правову законодавчу базу для боротьби зі злочинністю, однак у зв'язку з важким економічним станом, політичною нестабільністю та постійними військовими діями на території Української держави впровадити її у життя майже не вдалося.

Кримінально-правові відносини у "Другій УНР" (УНР доби Директорії) за умов майже повної відсутності власних відповідних нормативних актів застосовувалися норми дореволюційного кримінального законодавства. Щоправда, з осені 1920 р. щоби пристосувати дореволюційні кримінальні кодекси до умов тогочасного життя в Україні, розпочалися роботи щодо перегляду попереднього кримінального законодавства. Ставилось завдання перекласти їх українською мовою для того, щоб міністерство юстиції мало змогу внести на розгляд законодавчого органу відповідний законопроект про надання в Україні чинності одному *Статуту Карному* замість трьох діючих кримінальних кодексів: *Кримінального уложення*, *Уложення про покарання* і *Статуту про покарання*, що накладалися мировими судьями. На середину 1921 р. цю роботу було практично завершено, однак Статут Карний так і залишився законопроектом, оскільки не був затверджений Директорією.

Розвиток кримінального права в Україні за Директорії визначався насамперед завданнями збереження незалежності держави, забезпечення стабільної економічної ситуації, а також гострою необхідністю ведення боротьби проти порушень громадського порядку злочинними елементами. Такі завдання визначали відповідну спрямованість кримінального законодавства Директорії в своїй особливій частині.

В умовах загрози суверенітету Директорія у творенні кримінально-правових норм виходила передовсім з потреби посиленої боротьби зі **злочинами проти**

держави, під якими розумілися усі дії, спрямовані на насильницьку заміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади; шпигунство; пропаганда війни; бандитизм тощо. Серед нормативних актів, що мали протистояти такого виду злочинам, насамперед вирізняється постанова *"Про тимчасові правила щодо засобів боротьби з діяльністю окремих осіб, яка загрожує республіканському ладу, спокою і внутрішньому порядку УНР"* (15 серпня 1919 р.), яка передбачала арешт осіб, запідозрених у діяльності, що загрожує республіканському ладу і внутрішньому порядку. Термін арешту могли продовжити, якщо його не вистачало для докладного з'ясування справи, а після арешту рішенням позасудового органу - *Особливої наради* (міністри внутрішніх справ, юстиції та військовий) – винного могли вислати у певну місцевість на термін до одного року. Правовою основою боротьби зі шпигунством і ворожою агітацією серед населення щодо зміни конституційного ладу став *Наказ Головного Командувача Військ УНР* Симона Петлюри (12 жовтня 1920 р.), який зобов'язував представників військової і цивільної влади в районі розташування армії вживати рішучих заходів щодо викриття злочинних елементів, ворожих Республіці та її владі. Зокрема, затриманих слід було негайно заарештовувати, порушувати кримінальні справи, після розгляду яких винних не гаючи часу віддавати під надзвичайний суд. Усі вироки на засуджених одразу мали виконуватися.

Злочинами проти держави Директорія трактувала дії, що перешкождали розвитку національної культури, ображали національну честь і гідність тощо. Зокрема, в законі *"Про карну відповідальність за вчинки проти національного розвитку українського народу"* (22 жовтня 1920 р.) зазначалося, що національний розвиток українського народу мав надзвичайно велике значення у справі державного будівництва УНР. Чинення перешкод такому розвитку тягне за собою кримінальну

відповідальність. У цьому аспекті також згадаємо Закон "Про карну відповідальність за образу національної честі і достоїнства" (24 січня 1919 р.), який передбачав тюремне ув'язнення за образу словом або вчинком як громадянина УНР, так і особи будь-якої народності УНР. На захист прав людини було спрямовано згаданий вище Закон "Про відновлення гарантій недоторканності особи на території Української Народної Республіки" (28 лютого 1919 р.).

Важливим об'єктом кримінально-правового регулювання Директорії УНР були **злочини проти власності** (крадіжка, грабіж, розбій, умисне знищення або пошкодження майна), спрямовані на захист державної та громадської власності проти хабарників, шахраїв та інших небезпечних злочинців. Особлива увага законодавця приділялася захисту державної власності. Зокрема, на охорону державної власності був спрямований Закон "Про підвищення кари за недбайливу охорону, присвоєння, розтрату або знищення скарбового майна" (1920 р.). На боротьбу з шахрайством був націлений "Закон про шахрайство" (18 липня 1919 р.), який базувався на витягах зі Статуту про покарання, що накладалися мировими судьями, та Уложення про покарання. Відповідно до цього нормативного акта, розрізнялося шахрайство, що не перевищувало суми у 300 крб., і таке, що сягало за 300 крб. Міра покарання за вчинення шахрайства підвищувалася відповідно до кількості скоєних неправомірних дій, а також у разі обтяжуючих обставин, які визначалися у законі.

Важливим об'єктом кримінально-правового регулювання Директорії були **господарські злочини** (спекуляція, виготовлення спиртних напоїв та торгівля ними). Щоб поліпшити економічну ситуацію й бодай частково вирішити продовольче питання в країні, Директорія прийняла закон "Про спекуляцію" (26 січня 1919 р.), який уперше з-поміж подібних нормативних актів подав законодавче визначення самого поняття "спекуляція" (будь-які операції з товарами, сировиною, житлом

грошовими знаками, коштовностями) та визначив принципи покарання за такого роду протиправні діяння.

Згідно з законом, покарання за спекуляцію призначалося відповідно до розміру незаконно отриманої вигоди. Так, якщо сума прибутку звинуваченого у спекуляції не перевищувала 3 тис. крб., він мав сплатити штраф у розмірі від 3 до 10 тис. крб. і відбути ув'язнення від 6 місяців до 1,5 року, коли ж зиск спекулянта перевищував 3 тис. крб., він карався штрафом у розмірі від 10 до 100 тис. крб. і позбавленням волі на термін від 1 року 4 місяців до 2 років. Крім того, передбачалася відповідальність за спекуляцію як професійну сферу діяльності. (Для тих, хто не мав документа на право торгівельної діяльності, покарання збільшувалося вдвічі). Закон передбачав покарання за порушення умов на продаж або постачання предметів чи матеріалів, а також за перевищення встановлених владою й оголошених до загального відома цін. В усіх випадках, крім основного покарання, могли бути призначені ще й додаткові. Також міністр внутрішніх справ за домовленістю з міністрами торгу й промисловості та юстиції мав право додати до призначеного покарання ще й заборону перебувати в деяких місцевостях України. Також закон передбачав відповідальність за приготування та замах на спекуляцію, а також за співучасть у ній. Справи про спекуляцію мали провадитися у порядку публічного обвинувачення та (у зв'язку із значним поширенням цього явища), передаватися до суду і розглядатися у позачерговому порядку. З метою припинення пияцтва серед козаків і старшин було прийнято закон *"Про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртних напоїв військовими"* (31 липня 1919 р.), який значно посилював кримінальну відповідальність громадян за вчинення таких протиправних дій.

Службові злочини в Україні доби Директорії розумілися, здебільшого, як зловживання службовим становищем. В умовах значного збільшення кількості

таких протиправних діянь законодавець через видання закону "Про підвищення кар за деякі службові злочини..." (31 жовтня 1920 р.) намагався припинити подібні злочини через підвищення міри покарання за цей вид злочинів як для винних урядовців, так і за співучасть у них з боку приватних осіб.

Законодавча діяльність Директорії у сфері **військових злочинів** була спрямована на нормативне забезпечення діяльності *надзвичайних військових судів*, які у своїй діяльності керувалися існуючим на території УНР загальним та військовим кримінальним законодавством. Надзвичайні військові суди, згідно з тяжкістю передбачених законом суспільно небезпечних діянь, накладали декілька видів покарання: 1) смертну кару та 2) строкову (безстрокову) каторгу, арештантські відділи або строкову в'язницю і грошову кару. Закон "Про деякі зміни закону 26 січня 1919 р. про Надзвичайні військові суди" (4 серпня 1920 р.) розрізняв уже три види покарання: 1) смертна кара; 2) строкова або безстрокова каторга і грошовий штраф; 3) строкова в'язниця.

Отже, в основі джерел кримінального права Директорії УНР лежали норми дореволюційного кримінального законодавства. Роботи щодо систематизації мали на меті пристосувати дореволюційні кримінальні кодекси до умов тогочасного життя в Україні й створити єдиний загальнодержавний кримінальний кодекс - *Статут Карний*. Останній так і залишився законопроектом, оскільки не був затверджений Директорією. Серед охоплених кримінально-правовим регулюванням найважливіших злочинів у період Директорії УНР були: *злочини проти держави й проти власності, господарські, службові та військові злочини*. Таке спрямування кримінального законодавства Директорії в його особливій частині зумовлювалася необхідністю захисту державного і суспільного ладу, власності громадян від злочинних посягань та орієнтацією на виховання громадян у душі

додержання правопорядку і самодисципліни. І у цьому сенсі кримінальне законодавство Директорії розвивалося в руслі найважливіших принципів та основ кримінального права взагалі.

Таким чином, характерною рисою розвитку кримінального права у період українського державотворення 1917-1921 років було широке застосування норм кримінального законодавства Російської імперії. Разом з тим, кримінальне законодавство Російської імперії на території України застосовувалося в частині, яка не була змінена або скасована українською владою і не суперечила демократичним правовим принципам. В Україні творилися власні кримінальні закони, які були спрямовані на врегулювання питань, які виникали в процесі державотворення 1917-1921 років. Внаслідок цього відбувалася поступова ліквідація кримінального законодавства Російської імперії, яка проходила у двох основних формах: шляхом прямого скасування або шляхом поступового обмеження сфери застосування певних кримінальних законів.

Становлення і розвиток в Україні радянського кримінального права

Поступово стає аксіомою положення науки історії держави і права України про те, що від самого початку постання радянської України вона, будучи фактично *інтегральною частиною* всього радянського (російського) комплексу, була не “*місцевою*” етнокультурною, а привнесеною ззовні, урізаною автономною державністю в рамках “*іншої*” тоталітарної державності та системи права. Підстави для такого висновку криються в аналізі структури державної влади, механізму державного управління, особливостях організації та діяльності судово-

прокурорських органів і, звичайно, - в становленні та функціонуванні законодавства.

Ідейні засади й характерні риси формування в Україні основ радянського кримінального права

Процес формування в Україні основ радянського кримінального права як і радянської правової системи в цілому безпосередньо пов'язувався з поширенням на її територію т.зв. *радянської влади* (державності) і будівництвом радянського (більшовицького) державного апарату. За спостереженнями дослідників (В.Гришук) насадження нового права однозначно було підпорядковане правотворчій і правозастосувальній практиці РРФСР. Відповідно, радянська правова система в Україні фактично складалася на вироблених російськими більшовиками ідейних засадах у спосіб примітивної *рецепції* загальної системи права більшовицької Росії.

Ідейні засади формування в Росії нового “червоного” права було вироблено після Жовтневого перевороту, коли російські більшовики відмовилися від попередньої державно-правової системи. В умовах відсутності нових писаних норм згідно із широко розповсюдженою в цей час теорією “соціальних функцій права”, основним джерелом права, зокрема кримінального, ставала т.зв. *“революційна правосвідомість”*. Це означало, що нове кримінальне право повинно було формуватися за принципом доцільності, який протиставлявся принципу законності. Поміж законодавців тоді набула сили тенденція відмови від особливої частини кримінального кодексу, оскільки припускалось, що суди, керуючись революційною правосвідомістю і принципом доцільності, будуть вирішувати справи лише на основі норм загальної частини кримінального кодексу.

Основним засобом творення права проголошувалася *“революційна правотворчість”*, в основі якої лежав

принцип посилення заходів позаправового впливу. Революційна правотворчість здійснювалася як самими судовими органами, так і органами влади (надзвичайними). Шляхом революційної правотворчості, на думку тодішніх теоретиків радянського права (Д.Курський), – йшлося про введення т.зв. *своєрідного права*. Ця “своєрідність” розумілась як обмеження й підпорядкування права інтересам *диктатури пролетаріату*. (За Д.Курським - право в умовах диктатури пролетаріату — це вираження інтересів пролетаріату). Таке положення, що стало теорією радянського кримінального права, розглядалося як підставова умова кваліфікації як злочини будь-які посягання на інтереси робітничого класу. При цьому надзвичайно широким було розуміння змісту посягання, що дозволяло у найширших межах застосовувати кримінальну репресію.

Характерною рисою правотворчості більшовиків в Україні була, зокрема, та обставина, що усе законодавство радянської України розвивалося в основному за зразком законодавства радянської Росії. А кримінальна законотворчість у Росії перших років радянської влади здійснювалася переважно у вигляді видання окремих нормативних правових актів - ухвал, інструкцій, декретів (звідти термін - т.зв. *декретний період*). У прийнятих тогочасними Радами численних актів кримінально-правового характеру, що спрямовувалися на боротьбу з контрреволюцією, бандитизмом, спекуляцією та саботажем, в основному встановлювалася відповідальність за конкретні види злочинів. Такий напрям кримінально-правової політики фактично дублювався більшовиками в Україні.

У багатьох випадках законодавство радянської України взагалі підмінялося російським. І це стосується вже періоду формально-правової незалежності УСРР, тобто до кінця 1922 року. Так, вже у перші місяці першого пришествя “радянської влади” офіційний орган ЦВК України - “*Вестник Украинской Народной Республики*” систематично

друкував декрети, постанови, накази та інші документи Російської республіки, які з моменту їх опублікування набували юридичної сили в Україні. Головні завдання права, що їх визначила Програма Російської Комуністичної партії, Декрети II Всеросійського з'їзду Рад та прийняті органами влади РСФРР наступні нормативно-правові акти, ставали також першоджерелами права в радянській Україні.

На думку дослідників (П.Фріс), використання в Україні російського законодавства суттєво обмежувало можливості розробки й запровадження власного законодавства в т. ч. кримінального. Так, у 1919 р. кодифікаційною комісією, яку було створено при НКЮ України, було підготовлено проекти спрямованих на захист інтересів влади більшовиків окремих розділів Кримінального кодексу України - Загальної частини, "Про державні злочини", "Про злочини проти особистості", "Про службові злочини". Однак підготовлені розділи так і залишилися на рівні проектів, хоча їх положення в подальшому були використані в законотворчій діяльності.

Основні риси розвитку радянського кримінального права в Україні у період утвердження радянської державності (1920-ті рр.)

Вітчизняна державно-правова історія 1920-х рр. свідчить про утвердження в Україні радянської державності. Зазначена обставина спричинилася до якісного щабля у розвитку системи радянського права, що, зокрема, виявилось у спробах узагальнення його розвитку в попередній, *декретний період*.

Першою спробою узагальнення розвитку радянського кримінального права *декретного періоду*, стали прийняті в Росії у грудні 1919 року "*Керівні начала з кримінального права РСФРР*" (офіційно введені у дію на території України 4 серпня 1920 р.).

Структура цього нормативного акта (складався зі вступу, розділів про сутність кримінального права, про кримінальне правосуддя, про злочин та покарання, про стадії здійснення злочину, про співучасть, про види покарання, про умовне засудження, про простір дії кримінального права) відображала ідею революційної доцільності. Зокрема, законодавець відмовлявся від вичерпного і повного нормування всіх відносин, покладаючись на “соціальний нюх пролетарського суду”.

Виходячи з головних завдань радянського кримінального права, що визначалися завданнями пролетарської революції (придушення опору експлуататорських класів і боротьба з порушеннями революційного порядку, зрештою - захисту будь-якою ціною більшовицького режиму), найповніше у документі було розроблено *інститут покарання*, що опосередковано свідчить про обґрунтування *кримінальної репресії* як основи радянської каральної політики.

Система покарань за “Керівними початками” включала: догану, громадський осуд, примусове вивчення курсу політграмоти, бойкот, відшкодування збитків, усунення з посади, конфіскацію майна, позбавлення політичних прав, примусові роботи, позбавлення волі, оголошення поза законом або ворогом народу (застосовувались як щодо окремих осіб, так і щодо членів їхніх сімей або цілих організацій) та розстріл. У часи воєнного комунізму багато з цих покарань використовувались як в адміністративному, так і позасудовому порядку. Крім того, характерною рисою встановленої тоді системи покарань стало існування таких протиправних інститутів, як інститут заручників, кримінальна відповідальність за принципом кругової поруки, відповідальність без вини за наявності т.зв. “*небезпечного стану*” або при визнанні особи “*соціально небезпечною*”.

При визначенні покарання суд повинен був враховувати ступінь і характер соціальної небезпеки

злочинця і його соціальну приналежність. При цьому покарання мало базуватися на доцільності його застосування, і передбачалося не лише за закінчене діяння, але й навіть тільки за задум чи неповідомлення (недонесення). Форми провини, необхідна оборона, крайня необхідність у документі не пояснювались. На міру покарання впливала соціальна належність злочинця і соціальна спрямованість діяння.

Російські “Керівні засади” (1919 р.), а також прийняті урядом УСРР впродовж 1921 р. нормативні акти, що спрямовувалися на боротьбу з бандитизмом (постанова “*Про заходи боротьби з бандитизмом*”), посадовими злочинами (постанова “*Про заходи боротьби з посадовими злочинами*”), хабарництвом (постанова “*Про боротьбу з хабарництвом*”) стали основою для створення Кримінального кодексу УСРР - єдиного нормативного акта, який би відображав державну кримінально-правову політику.

Затверджений Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (23 серпня 1922 р.) і введений у дію з 15 вересня 1922 р. *Кримінальний кодекс Української СРР* (КК УСРР), що був підготовлений у рамках т.зв. *Першої кодифікації радянського законодавства*, будувався на основі КК радянської Росії 1922 р. А фактично за своєю структурою перший український радянський кримінальний кодекс був ідентичним КК РСФРР (навіть було збережено однакову з Кримінальним кодексом РСФРР нумерацію й зміст статей).

Порівняно з раніше чинним кримінальним законодавством, Кримінальний кодекс УСРР (1922 р.) передбачив у своєму складі *Загальну* (в основі якої було покладено російські “Керівні засади” 1919 р.) і *Особливу* частини. У Загальній частині законодавець подавав своє розуміння злочину, мети і системи покарань. Зокрема, під злочинном розумілися “*будь-яка суспільно-небезпечна дія або бездіяльність, що загрожує основам радянського ладу і*

правопорядку, встановленого робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного період“ (ст.6). Метою покарання, яке здійснювалося судовими органами на основі “соціалістичної правосвідомості“, мало стати позбавлення злочинця можливості вчиняти нові злочини, а ширше - попередження правопорушень.

Склади конкретних злочинів, що формулювалися в Особливій частині першого КК УСРР, були спрямовані на виконання соціально-політичних завдань більшовиків. Крізь призму тих чи інших діянь, що визнавалися суспільно небезпечними, відносилися до категорії злочинних, конструювалися конкретні кримінально-правові норми, якими визначали відповідальність за конкретні злочини. Структурована на підставі родових об'єктів злочинних посягань Особлива частина КК УСРР (1922 р.) включала такі групи злочинів - державні (контрреволюційні) злочини (вперше була встановлена відповідальність за недонесення про державні злочини); злочини проти порядку управління; посадові (службові) злочини; порушення правил про відокремлення церкви від держави; господарські злочини; злочини проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи; майнові злочини; військові злочини; злочинні порушення правил охорони народного здоров'я; злочини проти суспільної безпеки та громадського порядку. Визначалися санкції за їх скоєння – від громадського осуду, позбавлення волі й до вигнання за межі УСРР. Максимальний термін позбавлення волі становив 10 років, а мінімальний — 6 місяців. У справах, що перебували на розгляді у ревтрибуналах, могла застосовуватися вища міра покарання — *розстріл* (звільнялися неповнолітні, вагітні жінки, а також розстріл як міра покарання не міг бути призначений, якщо з часу вчинення злочину минуло більше п'яти років).

Після утворення СРСР (грудень 1922 р.), зокрема, - прийняття першої загальносоюзної конституції (1924 р.) - основним джерелом кримінального права стали “*Основні засади кримінального законодавства Союзу РСР і союзних*

республік“ (31 жовтня 1924 р.), які містили переважно норми Загальної частини кримінального права. (Всього у документі нараховувалося 39 статей, які формували його частини: Вступні положення (преамбула) і чотири розділи: I. “Межі дії кримінального законодавства“; II. “Загальні ухвали“; III. “Заходи соціального захисту...“; IV. “Про умовно-дострокове звільнення засудженого...“).

Прийняття “Основних засад“ (1924 р.) започаткувало новий етап розвитку радянського кримінального права. *По-перше*, цей акт найбільш яскраво відображав *необхідність посилення кримінальної репресії* – основу кримінально-правової політики більшовицької держави у наступні більш як тридцять років. *По-друге*, під впливом цього нормативного акта аж до розпаду СРСР (грудень 1991 р.) *формально* розвиток структури кримінального законодавства здійснювався на двох рівнях - *загальносоюзному й республіканському*. Хоча остання обставина через формулювання єдиних для усього СРСР принципів, понять та інститутів кримінального права аж ніяк не перешкоджала глибокій уніфікації кримінально-правових норм.

Ідеєю посилення кримінальної репресії були позначені прийняті на загальносоюзному рівні в один день (25 лютого 1927 р.) кілька кримінально-правових актів: “*Положення про злочини державні*“, у якому визначалися дві групи державних злочинів: контрреволюційні та особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління, давалося поняття т.зв. контрреволюційних злочинів, їх склад та основні напрями кримінально-правової боротьби з ними; “*Положення про військові злочини*“ визначало поняття військового злочину, коло діянь, які утворювали військові злочини, їх склади та покарання за їх учинення. Постанова ЦВК СРСР “*Про зміни основних засад кримінального законодавства СРСР і союзних республік*“ (27 лютого 1927 р.) вимагала зазначені та деякі інші загальносоюзні кримінально-правові акти

включити до складу республіканських кримінальних кодексів. В результаті – появився узгоджений з пропонованими змінами *Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. (у редакції 1927 р.)*. Оскільки зміни, внесені (8 червня 1927 р.) в республіканський акт, були досить вагомими, в юридичній літературі його часто називають *Кримінальним кодексом 1927 р.*, що формально не зовсім правильно.

Найбільш повно посилення кримінальної репресії, звісно, демонструвала Особлива частина КК УСРР (у редакції 1927 р.), яка зокрема передбачала: **1)** можливість застосування кримінальної репресії за вчинення *діянь без вини* (до всіх повнолітніх членів сім'ї військовослужбовця, який вчинив втечу або переліт за кордон, що проживали з ним разом, навіть якщо вони не знали про намір винного, застосовувалось позбавлення виборчих прав та заслання у віддалені райони Сибіру строком на п'ять років); **2)** можливість застосування заходів соціального захисту до осіб, які перебували у т.зв. *небезпечному стані*, тобто *“небезпечні своїм зв'язком із злочинним оточенням чи своєю колишньою злочинною діяльністю”* – застосовувався принцип т.зв. *об'єктивного ставлення у провину*. Між іншим, прийняттям цієї норми нехтувалася загально визнана в теорії кримінального права засада про те, що *закон не має зворотної сили*. **3)** Можливість застосування *аналогії кримінального закону*, яка розв'язувала руки виконавцям політики терору тощо. Характерним ставало покарання за неповідомлення про державні злочини. Кількість злочинів, за які передбачалася можливість застосування смертної кари зросла на третину. Розстріл як вища міра соціального захисту згадується близько 50 разів. Такі зміни обґрунтовано давали підстави зарубіжним правознавцям (Гіппель) характеризувати тодішнє радянське кримінальне право *“одностороннім класовим виміром справедливості з засадою терору у вигляді закону”*.

Адміністративно-правова система, що стверджувалася в країні репресивними методами, потребувала нових визначень і доповнень у кримінальному праві, тому впродовж двох років після прийняття нової редакції кримінального кодексу було додатково прийнято ще 56 законодавчих актів. Вони стали опертям щодо розширення можливості кваліфікації широкого кола дій як злочинних, а отже, - і застосування кримінальної репресії.

Тенденції розвитку радянського кримінального права в Україні в період сталінського тоталітарно-репресивного режиму (1930 – початок 1950-х рр.)

Як відомо, апогею свого розвитку радянська держава досягає в роки, коли Сталін, зосередивши в своїх руках усю повноту влади, *“у практиці будівництва соціалізму”* перейшов до політики прямого насильства (в історіографії позначена терміном *“сталініщина”*). Цей період, що хронологічно охоплює 1930 – початок 1950-х рр., фактично розпочався у 1928 р., коли Сталін, намагаючись теоретично обґрунтувати свою злочинну діяльність, висунув тезу *про загострення і посилення класової боротьби в міру досягнення успіхів у соціалістичному будівництві*. Тим самим обґрунтовувалася практика формування тоталітарно-репресивного режиму, яка здійснювалася шляхом силового придушення більшовиками будь-якої опозиції та формування особливої, тоталітарної за змістом, структури органів державної влади та управління. У цьому контексті одним з найбільш дієвих інструментів забезпечення тотального контролю більшовицького центрального керівництва над усіма сферами суспільного життя мало стати *радянське кримінальне право*. Свідченням цього стало віднесення в сталінській Конституції (1936 р.) усього кримінального законодавства до відання СРСР в особі його найвищих органів державної влади.

У довоєнний період сталінізми кримінальна репресія у радянському законодавстві чи не найповніше виявила себе у період після року “великого перелому” (1929 р.). Запроваджені сталінським режимом чергові зміни до “Основних засад” (Загальної частини кримінального законодавства) з-поміж усіх галузей права, чи не найбільше відкривали простір для масових репресій.

Докорінні зміни у галузі кримінального права стосувалися, насамперед, *заходів покарання і порядку їхнього застосування*. Так, постановою ЦВК і РНК СРСР (13 жовтня 1929 р.) було розширено обсяг такого специфічного для сталінської епохи покарання, як *поразка у правах*. На союзному рівні тепер закріплювалася практика позбавлення батьківських прав у випадках, коли встановлено зловживання цими правами. Згодом, постановою ЦВК і РНК СРСР (13 лютого 1930 р.) до видів поразки у правах було включено позбавлення права на пенсії, які видаються у порядку соціального страхування і державного забезпечення. Відповідно постановою ВУЦВК і РНК Української СРР (5 жовтня 1930 р.) усі засуджені за державні злочини (контрреволюційні й особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління), за більшість військових злочинів (у воєнний час - за всі військові злочини), та інші злочинні діяння, за які визначалося позбавлення волі на строк не менше 3 років, а також у випадку вислання засуджених з обов'язковим поселенням їх в інших місцевостях з конфіскацією всього майна - позбавлялися права на всі види пенсій і допомог.

Серед заходів, що регламентували порядок застосування покарання виділяється постанова ЦВК і РНК СРСР (6 листопада 1929 р.). Вона скасувала попередній поділ позбавлення волі на таке, що поєднано з суворою ізоляцією, і на таке, що не поєднано з нею. Тепер передбачалися два самостійних покарання: позбавлення волі у виправно-трудовах таборах у віддалених місцевостях строком від 3 до 10 років і позбавлення волі у загальних

місцях ув'язнення строком до 3 років. Це нововведення, коли позбавлений волі на строк понад 3 роки міг лише у виключних випадках (наприклад, очевидної непридатності до фізичної праці) уникнути таборів, відкрило великі можливості для розширення сумної слави "Імперії ГУЛАГ". Показово, що цим актом всі питання організації виправно-трудова таборів у віддалених місцевостях, управління ними, внутрішнього режиму тощо було віднесено до предмета регулювання загальносоюзного законодавства. Водночас змінювалися статті загальносоюзного законодавства, що стосувалися заслання та "умовно-дострокового звільнення". Основна спрямованість змін полягала у забезпеченні умов для створення в районах таборів спеціальних поселень для засланих, достроково звільнених та інших категорій відносно вільного населення. Загальний можливий термін заслання збільшувався з 5 до 10 років.

8 серпня 1936 р. запроваджено новий вид кримінального покарання - *ув'язнення до тюрми* (фактично це покарання вже передбачалося санкціями деяких статей загальносоюзних законів і республіканських кодексів). На хвилі сталінських репресій приймається Закон СРСР від 2 жовтня 1937 р., який за державні злочини дозволяє застосовувати розстріл і позбавлення волі на строк до 25 років (раніше максимально можливим було десятирічне позбавлення волі). Дослідники (О.Мироненко, І.Усенко) зауважують, що офіційно запровадження такого закону трактувалось як гуманізація законодавства, оскільки давало змогу скоротити практику застосування смертної кари.

"Полювання на відьом", яке почалося в 30-ті роки, вимагало створення відповідних нормативних актів. Після прийняття закону СРСР "*Про зраду Батьківщини*" (8 червня 1934 р.) у правотворчу практику увійшло нове поняття: замість попереднього "заходи соціального захисту" стало вживатися "заходи кримінального покарання", що певною мірою відображало зміну ідеології репресій. Відповідно до

Закону СРСР від 7 квітня 1935 р. вік настання кримінальної відповідальності за ряд злочинів було знижено до 12 років.

Зазначені вище зміни "Основних засад" (Загальної частини кримінального законодавства) відбивають лише частину кримінальної політики сталінського режиму. Згори також ініціювався і ряд нововведень до Особливої частини кримінального законодавства, встановлювалися нові склади злочинів і покарання за них. Показовою у цьому сенсі є постанова Президії ЦВК СРСР (21 листопада 1929 р.), якою було запроваджено *оголошення особи поза законом*. Санкція цієї норми тягнула конфіскацію всього майна засудженого та його розстріл протягом 24 годин після встановлення його особи. Цей закон застосовувався щодо посадових осіб державних установ або підприємств Союзу РСР, що діяли за кордоном, які відмовлялися від пропозиції органів державної влади повернутись в СРСР.

Відповідні норми містили загальносоюзні акти про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної ("соціалістичної") власності (7 серпня 1932 р.), про боротьбу зі спекуляцією (22 серпня 1932 р.), про зміцнення трудової дисципліни (15 листопада 1932 р.), про відповідальність за випуск недоброякісної продукції (8 грудня 1933 р.), про зраду Батьківщини (8 червня 1934 р.), про відповідальність за обкрадання споживача й обман Радянської держави (25 липня 1934 р.), ціла серія нових норм про військові злочини тощо. Практично всіх їх було внесено до республіканського законодавства, в результаті чого упродовж 1930-1937 рр. Кримінальний кодекс УСРР був доповнений ще майже 60 новими статтями. В ньому визначено понад 80 нових складів злочинів, і стільки ж змін внесено до чинних статей. Майже всі новели, що робили чинні санкції жорсткішими, були спрямовані на вирішення соціально-політичних та економічних завдань - закріплювали політику індустріалізації, суцільної колективізації і "ліквідації куркульства".

Так, у рамках забезпечення програми індустріалізації, яка проводилась згідно з партійними рішеннями ВКП(б), 14 лютого 1930 р. КК УСРР було доповнено нормою, якою встановлювалась кримінальна відповідальність за масовий або систематичний випуск промисловими підприємствами недоброякісних виробів та недотримання обов'язкових стандартів. Відповідно до загальносоюзного акта - постанови ЦВК та Раднаркому СРСР *"Про доповнення кримінальних кодексів союзних республік статтею про відповідальність за обкрадання споживача й обдурювання Радянської держави"* (23 серпня 1934 р.), в Україні була встановлена відповідальність за обважування та обмірювання покупців. А в 1932 р. було суттєво посилено кримінальну відповідальність за спекуляцію.

Вершиною сталінської кримінальної політики стала постанова ЦВК і РНК СРСР *"Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної ("соціалістичної") власності"* (7 серпня 1932 р.), який дістав назву: *"закону про п'ять колосків"* (застосовувався навіть у випадках зрізання колосків одноосібниками на власному полі). Було встановлено вищий захід "соціального захисту" розстріл з конфіскацією всього майна (із заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням волі на строк не менш як десяти років з конфіскацією майна) за крадіжку вантажів на залізничному і водному транспорті, за розкрадання колгоспного й кооперативного майна. Застосування насильства або погроз до колгоспників з метою виходу останніх з колгоспу чи насильницького його розвалу каралося позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з ув'язненням до концтабору. Амністія засуджених заборонялася.

У судовій практиці санкції *"закону про п'ять колосків"* застосовувалися до осіб, винних у навмисному знищенні чи пошкодженні майна, що належало державним, громадським чи кооперативним організаціям, електромережі засобів зв'язку, розкраданні чи псуванні тракторів та інших

сільськогосподарських машин, перевитраті палива, нищенні лісових насаджень й інших діяннях.

Проте найістотніші доповнення в КК УСРР з'явилися 20 липня 1934 р. відповідно до постанови ЦВК СРСР (8 червня 1934 р.) *"Про доповнення Положення про державні злочини (контрреволюційні й особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління) статтями про зраду Батьківщини"*. Цей закон відомий тим, що відновлював термін "заходи кримінального покарання" й доповнював республіканський кодекс чотирма новими статтями, які формулювали шість нових складів державних злочинів. Постанова містила досить широкий перелік діянь, які охоплювались цим складом злочину. Зокрема, *зрадою Батьківщини* кваліфікувалася дії, "здійснені громадянами Союзу РСР на шкоду військовій могутності Союзу РСР, його державній незалежності чи недоторканності його території, як-от: шпіонаж, видача військової чи державної таємниці, перехід на сторону ворога, втеча чи переліт через кордон". Каралося таке діяння розстрілом з конфіскацією всього майна, а за пом'якшуючих обставин - позбавленням волі на десять років з конфіскацією майна. Щодо військовослужбовців жодних пом'якшуючих обставин не передбачалось. Більше того, військовослужбовців засуджували на десять років позбавлення волі за недонесення про зраду, що готувалася чи здійснилася, а інших громадян - на строк не менше шести місяців. Додаткові статті КК УСРР про зраду Батьківщини мали до того ж зворотну силу. П'ятирічному заслання до віддалених місць Сибіру підлягали усі малолітні члени сім'ї зрадника, які проживали разом із ним чи були на його утриманні.

Характерною рисою кримінально-правової політики радянської держави у 1930-ті рр. було інтенсивне посилення покарань за *військові злочини*. Так, у два-три рази збільшилися строки позбавлення волі за ухилення від чергового призову на дійсну військову службу в мирний період. Що ж стосується воєнного часу, то за такий вид

злочинів нова стаття КК, запроваджена у грудні 1930 р., передбачала й смертну кару. Якщо винуватий у втечі з частини чи місця служби карався до травня 1932 р. позбавленням волі до одного року, то тепер - до трьох років. У такій самій пропорції збільшувалося покарання за невиконання наказів, симуляцію й інші діяння.

Значною мірою змінився у першій половині 30-х років і розділ КК УСРР "Контрреволюційні злочини". 1930 р. він поповнився статтею, що передбачала позбавлення волі до десяти років чи розстріл з конфіскацією майна за підрих транспорту, невживання належних заходів для своєчасного відправлення поїздів і суден. З часом такого самого типу діяння перейшли до розряду особливо небезпечних, але санкції залишилися без змін. Так, до категорії державних злочинів без будь-яких на те об'єктивних підстав законодавець довільно зараховував і залякування колгоспників з метою спонукати їх до виходу з колгоспів, і доведення до стану господарської непридатності коней, та заявку й передачу за кордон винаходів і вдосконалень, визнаних таємними, тощо.

Улітку і восени 1940 р. Президія Верховної Ради (ПВР) СРСР прийняла кілька актів, що стосувалися сфери трудового права. Встановивши кримінальну відповідальність за порушення законодавства про працю, ці нормативні акти стали основою для не завжди виправданих репресій тисяч людей. Йдеться про укази *"Про перехід на восьмигодинний робочий день, семиденний робочий тиждень і заборону самовільного уходу з роботи трактористів і комбайнерів, які працювали на машинно-тракторних станціях"* і *"Про порядок обов'язкового переведення інженерів, техніків, майстрів, службовців і кваліфікованих робітників із одних підприємств і установ на інші"*. Звичайно, названі документи зміцнювали трудову дисципліну, але на практиці вони грубо порушували права людини, принижували гідність особи, робили людей жертвами державної адміністративно-

командної машини. У 1940 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР, відповідно до загальносоюзного нормативного акта, була також встановлена кримінальна відповідальність за дрібні крадіжки на виробництві та за хуліганство.

У грудні 1940 р. розширилася сфера судової відповідальності із застосуванням заходів кримінального покарання до малолітніх, починаючи з 12-річного віку. Так каралося розгвинчування рейок, підкладання на них предметів, що могли викликати аварії поїздів, а також крадіжка, тілесні ушкодження, вбивство або замах на вбивство. В усіх інших випадках малолітні, згідно з указом ВР СРСР "*Про кримінальну відповідальність неповнолітніх*" (31 травня 1941 р.), притягалися до кримінальної відповідальності починаючи з 14-річного віку. З лютого 1941 р. у кримінальному порядку почали переслідування керівників підприємств і організацій за продаж, обмін і відпуск на сторону демонтованого і зайвого обладнання. Покарання за подібні дії були надто суворими, бо прирівнювалися до крадіжки соціалістичної власності. Майже два десятиріччя діяли жорсткі санкції за несанкціонований проїзд у товарних поїздах і за самочинну (без нагальної потреби) зупинку поїзда стоп-краном, встановлені Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 9 квітня 1941 р.

Радянське кримінальне право воєнного часу, зважаючи на фактично унітарний характер СРСР, норми сталінської Конституції і те, що Україна дуже швидко була окупована гітлерівцями, мало переважно "*союзне обличчя*", і характеризувалося рядом особливостей: 1) більш широко став застосовуватися принцип аналогії і відплата як одна із цілей покарання. Це додавало нових обертів репресивній політиці режиму зокрема по відношенню до цілих народів. В Україні з місць свого проживання були виселені кримські татари, яких переселили у Казахстан та республіки Середньої Азії. Посилювались репресії і до учасників

визвольних змагань на теренах Західної України. Тисячі підпільників ОУН і воїнів УПА були засуджені до страти та позбавлення волі у радянських концтаборах. Тисячі мирних українців притягнуті до кримінальної відповідальності та засуджені до позбавлення волі, заслані у віддалені райони СРСР - до Сибіру та Казахстану за матеріальну або моральну підтримку повстанців. 2) Проявилась загальна тенденція щодо розширення гіпотез багатьох статей Кримінального кодексу. В січні 1942 року крадіжка особистого майна за обтяжуючих обставин (під час повітряного нальоту, нападу ворога тощо) прирівнювалась по аналогії до бандитизму. 3) З'явився ряд нових складів злочинів: *поширення у воєнний час брехливих чуток, які викликали тривогу серед населення* (липень 1941 р.), за яку встановлювалася відповідальність у вигляді тюремного ув'язнення терміном від 2 до 5 років, якщо злочин за характером не вимагав більш тяжкого покарання; *розголошення державної таємниці або втрата документів, що містять державну таємницю* (15 листопада 1943 р.), що передбачало покарання позбавленням волі терміном до 5 років, а у випадку спричинення цими діями небажаних наслідків, застосовувалось позбавлення волі терміном до 10 років; *самовільне залишення роботи*, що розглядалася як дезертирство (грудень 1941 року), *ухилення від військового обліку* (січень 1942 року), *приховування трофейної зброї* (січень 1942 року) тощо. У грудні 1942 року було розширено коло діянь, що входило до поняття "*спекуляція*" (до нього включається продаж махорки і самогону в великих кількостях). 4) З початком війни кримінальне право виконувало завдання боротьби зі злочинністю, суспільна небезпечність якої суттєво підвищилась в умовах воєнного часу. Багато уваги приділяє законодавець боротьбі з майновими злочинами. Злочинні зазіхання на державну і колгоспну власність кваліфікувалися за законом "*про п'ять колосків*" (7 серпня 1932 р.). Указом ПВР СРСР "*Про відповідальність за розкрадання пального в МТС і*

радгоспах" (23 серпня 1942 р.) встановлювалось покарання до 5 років тюремного ув'язнення. 5) Зміщення вектора кваліфікації злочинів: кримінальна відповідальність стала застосовуватися за необережні дії, які до війни карались адміністративним законодавством. 6) Санкції щодо окремих категорій населення вирізнялися жорстокістю і непримиренністю. Наприклад, від 15 квітня 1943 р. на період війни для робітників і службовців транспорту встановлювалася така сама відповідальність за злочини, здійснені на службі, як у військовослужбовців. А згідно іншого указу ПВР СРСР "Про відповідальність гітлерівців за вчинені злістьва" (19 квітня 1943 р.) для спеціальних суб'єктів кримінального права (так в офіційній радянській юриспруденції називали фашистських злочинців і їх посібників, під якими розуміли й учасників національно-визвольного руху в Україні – воїнів УПА, членів ОУН) вводяться особливі міри покарання — страта через повішення і каторжні роботи терміном від 15 до 20 років. Спеціальна постанова Пленуму Верховного Суду СРСР (7 серпня 1944 р.) як зраду Батьківщині кваліфікувала "ворожу діяльність, здійснену проти радянської держави "оунівцями" – членами антирадянської організації "ОУН" – з числа радянських громадян, ...яка посилювалася за участі військовослужбовців". 7) В умовах війни широко використовувалось умовне засудження, а також відстрочка виконання вироку до закінчення воєнних дій з направленням засудженого до штрафного батальйону.

Повоєнний період сталініщини у розвитку радянського кримінального права позначився суперечливими тенденціями - характеризувався скасуванням норм воєнного часу й певною лібералізацією законодавства, з одного боку, а з іншого – подальшим посиленням кримінальної репресії.

Перша тенденція зокрема виявляла себе у неодноразових актах амністії. За першою з повоєнних амністій (липень 1945 р.) від відбуття покарання були

звільнені особи, засуджені до позбавлення волі терміном до 3 років, повністю звільнялись особи, засуджені за злочини, пов'язані з умовами воєнного часу, а також умовно. Наполовину скорочувався термін покарання для осіб, засуджених на термін більше 3 років. За *березневою* амністією (1953 р.) від відбуття покарання звільнялись особи, засуджені до позбавлення волі на термін до 5 років, чоловіки — старші 55 років, жінки — старші 50 років, неповнолітні — до 18 років, а також особи з невиліковними хворобами. Засудженим на термін більше 5 років покарання скорочувалося наполовину. Важливий момент – у даному указі ПВР СРСР (березень 1953 р.) *уперше* було сформульовано ідею заміни кримінальної відповідальності за деякі види посадових, господарських і побутових злочинів адміністративною та дисциплінарною відповідальністю. Для українців, особливо мешканців західних областей, важливе значення мала амністія (вересень 1955 року), яка стосувалася громадян, які співпрацювали у роки війни з німцями. Адже національно-визвольна боротьба УПА кваліфікувалася як "пособництво ворогові". Тоді ж були достроково звільнені німецькі військовополонені, засуджені радянським судом за вчинені ними у роки війни злочини. У контексті лібералізації законодавства було прийнято Указ ПВР СРСР "*Про відміну смертної кари*" (26 травня 1947 р.), який, за злочини, що передбачали смертну кару, вона замінювалась позбавленням волі на 25 років у виправно-трудових таборах. Щоправда, тодішню відміну смертної кари вважають (П.Фріс) пропагандистською акцією сталінського режиму. Суди припинили винесення вироків до смертної кари, проте у сталінських концтаборах смертна кара фактично продовжувала існувати.

Посилення кримінальної репресії у перше післявоєнне десятиріччя виявлялося у: **1) відновленні смертної кари** (12 січня 1950 р.), за "численними заявами і проханнями трудящих", однак тільки в обмежених випадках (щодо

зрадників, шпигунів, диверсантів); 2) продовженні широкого застосування принципу *об'єктивного ставлення у провину*, на підставі якого сотні тисяч мешканців західноукраїнських земель у Західній Україні другій половині 40-х років засилялись у віддалені райони СРСР за начебто зв'язок із національно-визвольним рухом ОУН і УПА. 3) *У посиленні покарань за окремі злочинні діяння*. Так, указ ПВР СРСР (9 червня 1947 р.) передбачав більші санкції за вчинення злочинів, що становлять *державну таємницю* (розголошення державної таємниці, втрата документів, що становлять державну таємницю тощо) порівняно з аналогічним за змістом Указом воєнного часу (15 листопада 1943 р.). У 1948 р. була встановлена кримінальна відповідальність за втечу з місць обов'язкового поселення осіб, яких було вислано у віддалені райони СРСР. В умовах, коли кількість спецпоселенців налічувала мільйони осіб, цей закон фактично продовжував політику сталінських репресій. 4) *Більш жорстоких кримінальних нормах*, спрямованих проти соціалістичної власності. Згідно з указом ПВР СРСР (4 липня 1947 р.) за розкрадання соціалістичної власності було збільшено строк позбавлення волі до 25 років й уперше встановлено кримінальну відповідальність за "недоносительство" про вчинене або таке, що готується, розкрадання соціалістичної власності.

Особливості розвитку радянського кримінального права в Україні у період кризи соціалізму (середина 1950 – поч. 1990-х рр.)

Після сталінського відвертого тоталітарно-репресивного режиму реакційно-поліцейські режими М.Хрущова та Л.Брежнєва сучасникам здавалися навіть ліберальними. Однак ні "хрущовська відлига," з її нетривкими тенденціями до демократизації державно-правового життя, ні "брежнєвський застої", з його пануванням бюрократичних сил і масовими грубими порушеннями "соціалістичної законності" не змогли

зупинити очевидного процесу - загальної і незворотної кризи соціалізму, що охопила радянську державу з середини 1950 – початку 1990-х рр., і певною мірою позначилася на праві, передовсім - на кримінальному законодавстві.

Процес *десталінізації* СРСР приніс звуження сфери кримінальної відповідальності та її пом'якшення за злочини, що не мали великої суспільної небезпеки. Так, вже в 1954 р. відміняється кримінальна відповідальність за прогули та самовільне полишення роботи. З січня 1955 р. знижуються кримінальні покарання за дрібні крадіжки (за окремі з них встановлюються виправно-трудова робота). Разом з тим, законодавець посилював відповідальність за найбільш тяжкі злочини, зокрема спрямовані проти життя громадян. Наприклад, указом ПВР СРСР *"Про посилення кримінальної відповідальності за навмисне вбивство"* (30 березня 1954 р.) було відновлено застосування смертної кари до навмисних убивць.

Однак, жодне поточне законодавство не могло охопити усієї сукупності нових кримінально-правових відносини, що виникали з середини 1950-х р. в умовах розвінчання культу особи Сталіна, і не були предметом регулювання кримінальних кодексів. Усе очевиднішою ставала потреба глибокої розробки теорії кримінального права, таких кримінально-правових принципів, які б відповідали новим суспільно-політичним умовам.

У відповідності з законом СРСР *"Про віднесення до відання союзних республік законодавства про судоустрій союзних республік, прийняття цивільного, кримінального і процесуальних кодексів"* (11 лютого 1957 р.), союзний центр, фактично відмовляючись від прийняття у даних сферах загальносоюзних кодексів (спроба підготовки яких була здійснена наприкінці 1930-х – початку 1950-х рр.), не відмовився від визначення основних засад кримінального законодавства. Прийняті ВР СРСР *"Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік"* (25 грудня

1958 р.), що фактично започаткували *Другу* (післявоєнну) *кодифікацію радянського законодавства*, стали тим нормативним актом, який регламентуючи найважливіші й принципові питання Загальної частини: завдання і основи кримінальної відповідальності, порядок дії кримінальних законів в часі та просторі, зміст злочину, перелік покарань та порядок їх призначення, визначив напрями подальшого розвитку кримінального права в СРСР.

Головним завданням радянського кримінального права "*Основи*" проголошували "*охорону радянського і державного ладу, соціалістичної власності, соціалістичного правопорядку, особи і прав громадян.*" Злочинним визнавалося лише суспільно небезпечне діяння, що *прямо передбачене законом*. Відмінявся раніше діючий принцип аналогії. Закон, що встановлював караність діяння або покарання за нього *не мав зворотної сили*, тобто не поширювався на діяння, що були вчинені до моменту його введення. Підкреслювалося, що в основі радянського кримінального права відтепер стає *принцип індивідуалізації покарання і зв'язок кримінальної відповідальності з провиною* (виною), тобто скасовувався принцип т.зв. *об'єктивного ставлення у провину*, відповідно до якого покарання застосовувалося без урахування самого факту провини (до осіб, що визнавалися "соціально-небезпечними", до родичів обвинувачуваного тощо). *Покарання*, відповідно до "Основ", *могло застосовуватися тільки за вироком суду*. Пропонований "Основами" принцип *гуманізації кримінального покарання* відобразився в новому порядку умовно-дострокового звільнення від покарання у випадках, коли вчинене діяння або сам злочинець втратили "суспільно небезпечний характер", а також – у заміні покарання більш м'яким щодо тих засуджених (після відбуття ними половини або двох третин строку в залежності від тяжкості злочину), хто виявляв себе "гарною поведінкою і чесним ставленням до праці". Скасовувалися такі окремі види покарання, як оголошення

"ворогом народу", вигнання з СРСР, позбавлення через суд політичних прав тощо.

Проте, пропонувані "Основами" заходи щодо гуманізації кримінального права і скасування окремих видів покарань, мало позначилися на ставленні законодавця до категорії *військових і державних злочинів*. Характерною рисою прийнятих в один день з "Основами" Законів СРСР *"Про кримінальну відповідальність за військові злочини"* та *"Про кримінальну відповідальність за державні злочини"* (25 грудня 1958 р.) стало посилення кримінальної відповідальності за їх вчинення, яка, однак формулювалася вже на новій теоретичній базі.

Так, у Законі СРСР *"Про кримінальну відповідальність за державні злочини"* (25 грудня 1958 р.), що заміняв згадані вище застарілі "Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо для СРСР небезпечні злочини проти порядку управління)" від 25 лютого 1927 р. та Доповнення до нього (постанову ЦВК СРСР) від 8 червня 1934 р., вже не вживали терміну "контрреволюційні злочини"; натомість ввели нове поняття - *"Особливо небезпечні державні злочини"*. Попри зовнішнє формулювання, принципово новим тут було тлумачення певних видів злочинів. Так, якщо раніше зрадою Батьківщини вважалися "дії, вчинені громадянами СРСР на шкоду воєнній міці Союзу РСР, його державної незалежності та недоторканості його території, а саме: шпигунство, видача військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон", то у новому варіанті Закону ці дії визначалися, як *навмисно вчинені громадянином СРСР на шкоду суверенітету, територіальній недоторканості або державної безпеки та обороноздатності СРСР: перехід на бік ворога, шпигунство, видача державної або військової таємниці іноземній державі, втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону в СРСР, надання іноземній державі допомоги у*

проведенні ворожої діяльності проти СРСР, а рівно заколот з метою захоплення влади”.

Казуїстична сутність нововведень підкреслених нами, полягала у можливості ширше тлумачити ті чи інші дії громадян, що, з огляду на реальні обставини, могли просто не задовольняти керівну партію та владу. Показовим у цьому відношенні є ставлення в СРСР до політичної опозиції і політичних процесів. Незважаючи на офіційні заяви влади про їх відсутність у Радянському Союзі, вже на початку 60-х років почалися інтенсивні переслідування інакомислячих. Однією з найвідоміших справ того часу була справа відомого дисидента й борця за державну незалежність України адвоката Л.Лук'яненка. За діяльність, яку було кваліфіковано як зрада Батьківщини, його засудили до смертної кари, але в порядку помилування замінили 15-річним позбавленням волі.

З іншого боку, показово й те, що внесення вище зазначених “уточнень” до кримінально-правового акту на початку т.зв. “хрущовської відлиги”, коли розряду особливо небезпечних злочинів було введено поняття “відмова повернутися з-за кордону”, свідчить про дволикість ініційованих радянським лідером процесів, спрямованих на демократизацію суспільства. Зазначимо, що це було характерним лише для Радянського Союзу, та виключним явищем для усього світу, де людина сама могла обирати країну перебування, якщо не порушувала її офіційних законів (у різних статусах, включаючи так званих біженців, осіб без постійного місця помешкання тощо).

Серед інших позитивних моментів цього нормативного акта звернемо увагу й на таку обставину: у ньому порівняно з КК УСРР (у редакції 1927 р.) містяться значно ширші тлумачення таких злочинів, як шпигунство, терористичний акт, диверсія, шкідництво, антирадянська агітація та пропаганда, організаційна діяльність, спрямована на здійснення особливо небезпечних державних злочинів та участь в антирадянській організації.

Принципово новими у Законі були підходи до встановлення юридичних меж визначення понять “пропаганда” та “агітація”, які підлягали кримінальному переслідуванню. У Положенні 1927 р. стаття 10 мала таке звучання: *“Пропаганда та агітація, що вміщують заклик до повалення, підриву або послаблення радянської влади або до здійснення окремих контрреволюційних злочинів, а рівно розповсюдження, або виготовлення, або зберігання літератури того ж змісту”*. Окрім того, у статті був додаток: *“Ті ж дії при масових заворушеннях, або з використанням релігійних або національних забобонів мас, або за воєнних обставин, або у місцевостях, оголошених на воєнному становищі”*. Та зовсім інший зміст був у статті 7 Закону 1958 р.: *“Агітація або пропаганда, що проводиться з метою підриву або послаблення радянської влади або здійснення окремих особливо небезпечних державних злочинів, розповсюдження з тими ж цілями наклепницьких вигадок, що наплюжать радянський державний та суспільний лад, а рівно розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тими ж цілями у письмовій, друкованій або іншій формі творів такого ж змісту... Ті ж дії, здійснені з використанням грошових коштів або інших матеріальних цінностей, отриманих від іноземних організацій або осіб, що діють в інтересах цих організацій, або особою, раніш засудженою за особливо небезпечні злочини, а рівно здійснені у воєнний час”*.

В обох випадках не було розмежування між поняттями “пропаганда” та “агітація”. Однак, Закон передбачав впровадження термінів “наклепницькі” та “вигадки”. Але, як відомо, засоби та шляхи встановлення “наклепницького” характеру належали слідчим та судовим органам. Що, безперечно, давало можливість для всіляких перекручень, фальсифікацій тощо. Відповідні “уточнення”, що не тільки осучаснювали юридичний зміст певних норм стосовно державних злочинів, але й розширювали коло можливих злочинців, було внесено й до інших статей Закону 1958 р.

Кримінальний кодекс УРСР (28 грудня 1960 р.), що був уведений в дію з 1 квітня 1961 р.) виходив із принципів і загальних положень, встановлених "Основами" (1958 р.). Більш того, до нього повністю увійшли згадані союзні "Основи" та закони "*Про кримінальну відповідальність за військові злочини*" та *Про кримінальну відповідальність за державні злочини*". Зокрема, в Особливій частині, містилася Глава 1 "*Державні злочини*". Ця глава мала дві частини: 1) Особливо небезпечні державні злочини, 2) Інші державні злочини. І хоча структурно та змістовно КК УРСР (1960 р.) був продовженням та розвитком КК УСРР (у редакції 1927 р.), а внесені зміни та доповнення текстуально повторювали норми та статті найважливіших "союзних" кримінально-правових актів (1958 р.), він став першим післявоєнним нормативним актом УРСР, яким законодавець декриміналізував більше 70 діянь, які у КК 1927 р. визначались як злочини. В цілому головні положення *Кримінального кодексу УРСР* (1960 р.) говорили про значну демократизацію кримінальної політики держави. Свідчення цього - підвищення вікової межі для настання кримінальної відповідальності (з 14 до 16 років), попередня продовжувала існувати у випадках тяжких злочинів (розбій, зґвалтування і т.ін.); скорочення максимального строку позбавлення волі (з 25 до 15 років), розширення сфери застосування умовного засудження, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання із взяттям особи на поруки. Оголошення смертної кари – розстрілу – визначалося виключною мірою покарання. Разом з тим, норми КК УРСР (1960 р.) свідчили й про посилення боротьби з рецидивною злочинністю.

Впродовж понад 40-річного застосування *Кримінального кодексу УРСР* (1960 р.) розвиток кримінального права в Україні відбувався, головним чином, за рахунок його змін (вносилися практично відразу після його прийняття). Так, станом на 1 січня 1985 р. з моменту введення в дію до *Кримінального кодексу УРСР* було внесено понад 340 змін і доповнень (В.Гришук), які,

позначаючи головну тенденцію у розвитку кримінального права часу "брежнєвського застою", були в основному спрямовані на посилення репресивних заходів кримінально-правового примусу.

Так, згідно з указом ПВР УРСР (27 червня 1961 р.) було встановлено кримінальну відповідальність за розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах (позбавлення волі від 10 до 15 років або смертну кару). Суттєво розширили застосування кримінальної репресії внесені (1966 р.) зміни до КК УРСР, за якими кримінально караним визнавалося систематичне (учинене більше трьох разів впродовж року) адміністративно каране хуліганство. Дослідники (П.Фріс), характеризуючи цей період, зауважують, що тодішня кримінально-правова політика в Україні, яка здійснювалась під суворим контролем центру, взагалі була орієнтована на застосування суворих видів покарання. Це призводило до того, що майже 60% вироків, що виносились судами, були вироками до позбавлення волі.

У руслі посилення репресивних заходів кримінально-правового примусу був підготовлений й інші нормативні акти: закон СРСР "Про внесення доповнень і змін до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік" (11 липня 1969 р.), за яким до "Основ", а згодом і до КК УРСР були внесені положення про особливо небезпечного рецидивіста, про умовно-дострокове звільнення від покарання, про погашення судимості тощо. У 1970 році в радянське кримінальне право вводиться новий інститут — умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці. У 1972 році вводиться поняття *тяжкого злочину* і вичерпний перелік його видів. У 1980 році до складу згвалтування як особливо обтяжуюча обставина вводилося згвалтування малолітніх тощо.

Кримінальне право реагувало на найбільш зловоденні проблеми. Так, в умовах початку 1980-х рр., коли знову

зросла динаміка вчинення хуліганських дій, указом ПВР СРСР "Про посилення відповідальності за хуліганство" (5 червня 1981 р.) було підвищено кримінальну відповідальність за це діяння, встановлено стислі строки розслідування і судового розгляду справ про хуліганство. Встановлювалась більш сувора відповідальність за хуліганство, особливо пов'язане із застосуванням або спробою застосування зброї. У 1982—1985 рр. у кримінальне законодавство були внесені також зміни, спрямовані на боротьбу з рецидивною злочинністю, з розкраданням державного і громадського майна та з спекуляцією.

Зміни кримінального законодавства у "перебудовний" період відображали або *черговий напрям політики партії* (у 1985—1986 роках були прийняті нормативні акти, спрямовані на боротьбу з пияцтвом і одержанням нетрудових доходів), або *були реакцією на приєднання СРСР до відповідних міжнародних конвенцій* (1987 році СРСР приєднався до міжнародних конвенцій, які передбачали боротьбу з наркотиками, заручниками, розповсюдженням СНІДу).

Політичні процеси кінця 80-х років викликали необхідність внесення змін до кримінального законодавства в частині посилення відповідальності за державні злочини, посягання на роботу транспортних систем. Так, відповідні зміни були внесені до КК УРСР (1960 р.) у зв'язку з прийняттям законів СРСР, що передбачали кримінальну відповідальність: "Про захист честі і гідності Президента СРСР" (2 квітня 1990 р.), "Про кримінальну відповідальність за блокування транспортних комунікацій та інші незаконні дії, які посягають на нормальну і безпечну роботу транспорту" (23 жовтня 1990 р.). Проте нові соціально-політичні умови, що визначалися процесами демократизації суспільного життя й реформами у соціально-економічній сфері, спонукали до нової

кримінально-правової політики й вимагали відповідного кримінального законодавства.

Отже, оглянувши характерні риси радянського кримінального права у процесі його становлення й розвитку в Україні, можна зробити наступні висновки:

1. Формування в Україні основ радянського кримінального права, як і радянської правової системи в цілому, опиралося на вироблені російськими більшовиками ідейні засади (“революційна правосвідомість”, “революційна правотворчість”, диктатура пролетаріату), і поширювалося у спосіб примітивної *рецепції* кримінального права більшовицької Росії. Декрети, постанови, накази та інші документи Російської республіки ставали також першоджерелами права в радянській Україні. Використання в Україні російського законодавства суттєво обмежувало можливості розробки й запровадження власного законодавства в т. ч. кримінального.

2. Перші спроби узагальнення розвитку радянського кримінального права, що припадають на 1920-х рр. - період утвердження в Україні радянської державності, також не мали самостійного характеру. Кримінальний кодекс УСРР (1922 р.) фактично був ідентичним КК РСФРР. Як і свій прототип, КК УСРР (1922 р.) особливо у новій редакції (1927 р.) юридично обґрунтовував і впроваджував в країні відверту *кримінальну репресію*, що стала основою радянської кримінальної (каральної) політики на багато десятиліть.

3. Впродовж 1930-х – початку 1950-х рр. у кримінальному законодавстві СРСР-УРСР було створено необхідні передумови для ефективного функціонування каральної машини. Саме в ці роки в галузі кримінального права відбулися серйозні деформації, нехтуючи інтересами громадян країни і навіть загально визнаними правовими принципами, повністю зруйнували гарантії будь-яких прав

особистості. Фактично усі допущені громадянсько-правові відносини здійснювались у жорстких рамках кримінальних норм. Не відбулося у цьому відношенні суттєвих змін у галузі радянського кримінального права у роки німецько-радянської війни, а період післявоєнної сталінщини характеризувався суперечливими тенденціями - скасуванням норм воєнного часу й певною лібералізацією законодавства та подальшим посиленням кримінальної репресії.

4. Загальна і незворотна криза соціалізму, що охопила радянську державу з середини 1950 – початку 1990-х рр., позначилася на кримінальному праві. *Десталінізація* звузила сфери кримінальної відповідальності, та пом'якшила її за злочини, що не мали великої суспільної небезпеки. Разом з тим, законодавець посилював відповідальність за найбільш тяжкі злочини, зокрема спрямовані проти життя громадян. А через прийняття нових законодавчих актів – визначити нову філософію кримінального права. Щоправда, прийнятий КК УРСР (1960 р.) не вмщав особливостей, що підтверджували б національно-державну самобутність республіки та її право на створення самостійної правової системи й кримінального права зокрема. Головна тенденція у розвитку кримінального права часу "*брежнєвського застою*" полягала у *посиленні репресивних заходів кримінально-правового примусу*. Зміни ж кримінального законодавства у "*перебудовний*" період відображали або черговий напрям політики партії, або були реакцією на приєднання СРСР до відповідних міжнародних конвенцій.

Кримінальне право у незалежній Україні: основні напрями й проблеми розвитку першого десятиріччя

Від часу здобуття незалежності впродовж наступних десяти років в Україні діяло пристосоване до нових реалій кримінальне законодавство колишньої УРСР. Виходячи із

головних завдань кримінально-правової політики молодій Українській державі – забезпечення охорони її незалежності, функціонування соціально-політичної та економічної систем, захисту особи, її благ та інтересів як основної цінності в процесі державотворення – існуюче на зорі української незалежності кримінальне законодавство, звісно, потребувало поважних змін та доповнень. З іншого боку, декларовані засади розбудови України (Декларація про державний суверенітет) вимагали створення на новій основі нового кримінального законодавства.

Процес пристосування кримінального законодавства УРСР до завдань розбудови незалежної України розпочався у перші місяці після підтвердження на Всенародному референдумі Акту про незалежність України. Вже у березні 1992 р. з КК України були вилучені такі міри покарання, як заслання і вислання. З прийняттям Закон України *"Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України, Кодексу України про адміністративні правопорушення і Митного кодексу України"* (17 червня 1992 р.), внесення змін і доповнень у радянське кримінальне законодавство України набуло системно-регульованого характеру.

Зміни і доповнення стосувалися, головним чином, першого розділу Особливої частини КК. З метою посилення захисту конституційного ладу, територіальної цілісності України та громадської безпеки було прийнято Закон України *"Про посилення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти держави"* (24 грудня 1994 р.). Встановлювалася кримінальна відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, за посягання на територіальну цілісність України, за масові безпорядки. Були переглянуті склади державних злочинів, різко скорочувалося застосування виключної міри покарання — смертної кари. Виконуючи зобов'язання, які Україна взяла на себе при вступі до Ради Європи, з березня

1997 р. було введено мораторій на призупинення виконання смертних вироків. 22 квітня 2000 р. Верховна Рада скасувала смертну кару як вид кримінального покарання. В цілому, за період 1991-2001 рр. з Кримінального кодексу виключено та змінено 33 статті (здійснена декриміналізація), які не відповідали новим соціально-політичним і економічним орієнтирам розвитку України, а торкались кримінально-правової охорони суспільних відносин, які базувалися на існуванні колишньої УРСР.

Однак, незважаючи на численні зміни та доповнення, пристосований Кримінальний кодекс містив багато архаїзмів, прогалин, неточностей і суперечностей. Він не повністю враховував зміни, що відбулися в економічних та політичних відносинах у нашому суспільстві, особливо перспективи їх розвитку. Ці недоліки стосувалися ряду концептуальних положень кримінального законодавства. Тому незалежно від його модернізації чинний в Україні Кримінальний кодекс (1960 р.) залишався значною мірою заідеологізованим, не зорієнтованим на пріоритетний захист прав людини і суспільних інтересів, покликаних їх захищати. Тому найактуальнішим залишалось прийняття нового Кримінального кодексу України.

Хоча й питання необхідності розробки нового кримінального законодавства постало одразу після проголошення незалежності України, проте системно роботу із створення проекту нового Кримінального кодексу розпочали у 1992 р., коли Кабінетом Міністрів України була створена спеціальна робоча група з провідних вчених та практиків. За майже дев'ять років роботи проект неодноразово був предметом обговорення на наукових конференціях різного рівня, в пресі та ін.

Новим поштовхом до впорядкування кримінального законодавства стало прийняття Конституції України (1996 р.). У рамках розробленої провідними вітчизняними ученими *Концепції розвитку законодавства України на*

1997 – 2005 рр., визначалися пріоритетні завдання у процесі підготовки кримінального законодавства.

Зокрема, рекомендувалося врахувати такі положення загального характеру: Українська держава і надалі має орієнтуватися на континентальний тип права з кодифікацією кримінально-правових норм; кримінальне законодавство в цілому й окремі його положення повинні бути узгоджені з Конституцією України, а також нормами інших галузей права; Кримінальний кодекс має враховувати міжнародні угоди, ратифіковані Україною; нове кримінальне законодавство треба приймати з дотриманням оптимального рівня наступництва попередніх законодавчих положень; нове законодавство повинно враховувати перспективи розвитку української державності та тенденції подальшого розвитку суспільних відносин у країні; Кримінальний кодекс має бути деідеологізованим, а кримінально-правові приписи - вільними від декларативних і кон'юнктурних положень; норми Кримінального кодексу повинні максимально захищати засновані на загальноновизнаних цінностях права людини і спрямовані на їх забезпечення інтереси суспільства і держави; новий кримінальний закон має заповнити існуючі на сьогодні прогалини і передбачити відповідальність за всі види суспільно небезпечної поведінки, які потребують застосування заходів покарання. Поряд з цим він не повинен містити норм, що передбачатимуть відповідальність за незначні правопорушення; створюючи нове законодавство, треба і надалі орієнтуватися на вчення про склад злочину як одне з фундаментальних положень кримінально-правової науки. Це має велике практичне значення, оскільки склад злочину вирішує питання про підстави кримінальної відповідальності.

Визначалися не лише загальні, але й специфічні принципи кримінального права, які мали б втілитися у конкретних кримінально-правових положеннях майбутнього Кримінального кодексу України. Зокрема,

реалізація принципу відповідальності тільки за провину (вину) потребувала розробки для нового кримінального законодавства норм про кримінально-правові наслідки фактичного незнання закону чи підзаконних актів, на які посилаються бланкетні норми кодексу, про помилку особи при оцінці ситуації, про екстремальний стан організму або психіки та ін. Неврегульованість цих питань чинним законодавством породжувало небезпеку засудження без вини. Роз'яснювалося, що, наприклад, принцип особистої відповідальності мав би означати, що до кримінальної відповідальності може бути притягнена лише фізична особа. Тому для визнання юридичної особи суб'єктом злочину не має бути жодних підстав. Поряд з цим зазначений принцип, а також принцип суб'єктивної осудності, вимагаючи індивідуального підходу до вирішення питання щодо кримінальної відповідальності, потребують законодавчого врегулювання і проблем стосовно обмеженої осудності.

Зазначалося, що зміни соціально-економічних відносин, що відбулися в нашому суспільстві за останні роки, зумовлюють необхідність удосконалення системи покарань. У зв'язку з посиленням труднощів працевлаштування стає проблематичним реальне застосування виправних робіт, до безробітних не завжди можна буде застосувати штраф та інші покарання майнового характеру. Тому рекомендувалося розширювати діапазон покарань, вводити нові його види: арешт, обмеження волі, громадські роботи тощо.

Вироблені загальні та специфічні положення і принципи розвитку вітчизняного кримінального права лягли в основу діючого сьогодні Кримінального кодексу України, що був прийнятий 5 квітня 2001 р. і набрав чинності з 1 вересня 2001 р. Серед новацій Кодексу, відзначимо наступні: відповідальність за навмисне доведення підприємства до банкрутства, фіктивне банкрутство, незаконну приватизацію державного і комунального майна шляхом заниження його вартості або

використання підроблених приватизаційних документів; введення кримінальної відповідальності за такі злочини проти громадського порядку і моралі, як проституція, примушення до зайняття проституцією або втягування до неї. При цьому, якщо раніше передбачалася відповідальність за зґвалтування тільки жінки, то тепер передбачена кримінальна відповідальність за подібні дії і стосовно чоловіків; вилучення норми про кримінальну відповідальність за образу або наклеп (ці питання вирішуватимуться в цивільно-правовому порядку) тощо. Водночас у новому КК України залишилися недопрацьованими ряд інститутів. Це суттєво погіршує процес застосування кримінального закону, вимагає нових змін і доповнень. А отже, - забезпечує пролог розвитку вітчизняного кримінального права.

Література

- **Білостоцький С.** Класифікація злочинів XVI-XVIII ст. (за матеріалами лавничого суду м. Львова) // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. 2000. - Вип.35.- С.73-81.
- **Гошко Ю.** Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV-XIX ст. – Львів: Ін-т народ-ва НАН України, 1999.
- **Грицук В.К.** Кодифікація кримінального законодавства України. – Львів, 1992.
- **Грозовський І.М.** Козацьке право // Право України.- 1997.- № 6.
- **Исаев И.А.** История государства и права России. - М.:Юристъ,1996.
- **Кашанина Т.В.** Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы.- М.: Юристъ, 1999.
- **Кісілюк Е.** Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917-1921 рр.). Автореф... к. ю. н. – К., 2003.
- **Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.** Держава і право України. 1917–1920: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.
- Концепція розвитку законодавства України на 1997 – 2005 роки / Ін-т законодавства ВР України / В.Ф.Опришко (кер.). –К., 1997.
- **Кульчицький В.С.** Державний лад і право в Галичині в другій половині XIX - на початку XX ст. - Львів, 1965.
- **Кушинська Л.** Елементи звичаєвого права в “Руській правді” // Історія України – 1999.- № 38.
- **Лепісевич П.М., Терлюк І.Я.** Державно-правовий устрій України в імперську добу. Навчальний посібник з історії держави і права України. – Львів: видавництво «Край», 2005. – 127 с.
- **Лепісевич П.М., Терлюк І.Я.** Козацька держава і право. Навчальний посібник з історії держави і права України. – Львів: видавництво «Край», 2005. – 136 с.
- **Мироненко О.М.** Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. - 328 с.
- **Музиченко П.** Історія держави і права України: Навч. посібник. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. – 429 с.
- **Навроцький В.О.** Наступність кримінального законодавства України (порівн. аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.) – К., 2001.
- **Пікулик Н.Ф.** Проблеми моралі в літературних пам’ятках Київської Русі // Київська Русь: культура і традиції.- К., 1982.- С.70-83.
- **Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) /** За ред. *О.М.Мироненка, І.Б.Усенка.* – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. - 220 с.
- **Подковенко Т. О.** Становлення системи законодавства України в 1917-1920 роках (Українська Центральна Рада, гетьманат П.Скоропадського, Директорія УНР). Автореферат ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – 21 с.
- **Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.- К.: Дніпро, 2001.- Т.1. X-XV ст. /** Передмова *О.Сліпушко, В.Яременко.-* 632 с
- **Терлюк І.Я.** Вітчизняне кримінальне право – основні етапи і напрямки розвитку від середньовіччя до нового часу // Науковий вісник Львів. юрид. інституту. -№ 2(2). Додаток 2.- Львів. - 2004.
- **Терлюк І.Я.** Джерела та кодифікація права в російській Україні XIX століття // Актуальні питання реформування правової системи України. Збірник наукових статей за матеріалами II міжвузівської науково-практичної конференції Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Ч.1. – Луцьк, 2005. – С.126-129.
- **Терлюк І.Я.** Історичні витоки систематизації кримінально-правових норм в Україні // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. - № 2 (1). Додаток. - Львів. - 2003.
- **Терлюк І.Я.** Історія держави і права України. (Доновітній час): Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2006. – 400 с.

- **Терлюк І.Я.** Історія держави і права України. Навчальний посібник-практикум. – К.: Атіка, 1999. – 190 с.
- **Терлюк І.Я.** Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Навчальний посібник з історії держави і права України. – Львів, 2003. – 156 с.
- **Терлюк І.Я.** Національне українське державотворення 1917 – 1921 рр. : історико-правовий нарис: Навч. посіб. – Л., 2007. – 260 с.
- **Терлюк І.Я.** Розвиток права в Україні доби козацько-гетьманської держави // Актуальні питання реформування правової системи України. Збірник наук. статей. Волинський державний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк.-2004.
- **Терлюк І.Я.** Розвиток права в Україні доби Литовсько-руської держави // „Острозька Академія”. Наук. записки. Серія “Право”. Вип.5. – Острог, 2004.
- **Фріс П.Л.** Нарис історії кримінально-правової політики України: М-графія / За ред. *М.В.Костицького*. – К.: Атіка, 2005.–124 с.
- Хрестоматія з історії держави і права України У 2-х т. / За ред. чл.-коресп. АПРН України *В.Д. Гончаренка*. - К.: Ін Юре, 2000. – Т.1, 2.
- **Чухліб Т.** Приковування до труни жертв–найстрашніша кара для вбивць // Історія України–2003.-№ 10.
- **Юридична енциклопедія:** В 6 т. / Редкол.: *Ю.С. Шемшученко* (відп. ред.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998-2004.- Т.1-6.
- **Яворницький Д.І.** Історія запорізьких козаків у 3-х т.- Львів: Світ, 1991. – Т.1.
- **Яковлів А.** Український Кодекс 1743 р. // Записки НТШ.- Т.4 (159).- Мюнхен,1949.

ЗМІСТ

Основні риси кримінального права Києво-руської держави.....

Основні риси кримінального права Литовсько-руської держави...

Особливості кримінально-правового регулювання в українському середньовічному місті.....

Сфера кримінально-правового регулювання у звичаєвому “козацькому” праві Запорозької Січі.....

Основні риси кримінального права України-Гетьманщини.....

Основні риси кримінально-правового регулювання в Україні імперської доби.....

Розвиток кримінального права у національних українських державних формаціях (1917-1921 рр.).....

Становлення і розвиток радянського кримінального права в Україні.....

Ідейні засади й характерні риси формування в Україні основ радянського кримінального права.....

Основні риси розвитку радянського кримінального права в Україні у період утвердження радянської державності (1920-ті рр.).....

Тенденції розвитку радянського кримінального права в Україні у період сталінського тоталітарно-репресивного режиму (1930–поч. 1950-х рр.)

Особливості розвитку радянського кримінального права в Україні у період кризи соціалізму (середина 1950 – початок 1990-х рр.)

Кримінальне право у незалежній Україні: основні напрями і проблеми розвитку першого десятиріччя

Література